

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Kritische theorie, kritiek op de politikologie en politikologische kritiek

Daudt, H.

Citation

Daudt, H. (1972). Kritische theorie, kritiek op de politikologie en politikologische kritiek. *Acta Politica*, 7: 1972(2), 220-272. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3449315>

Version: Publisher's Version
License: [Leiden University Non-exclusive license](#)
Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3449315>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Literatuur

Kritische theorie, kritiek op de politikologie en politikologische kritiek door H. Daudt

Naar aanleiding van:

- B. C. van Houten, *Tussen aanpassing en kritiek, De derde methodenstrijd in de Duitse sociologie*. Van Loghum Slaterus, Deventer, 1970;
- M. von Brentano, J. Kruithof, J. Visser, *Positivisme en dialectiek*. Euroboekje 1970/4, Wolters—Noordhoff, Groningen, 1970;
- L. Goldmann, J. van Santen, H. Schweppenhäuser, G. Harmsen, *Dialektiek en maatschappijkritiek*. Boom, Meppel, 1970;
- Marvin Surkin and Alan Wolfe, eds., *An End to Political Science, The Caucus Papers*. Basic Books, New York, 1970;
- Philip Green and Sanford Levinson, *Power and Community: Dissenting Essays in Political Science, 1969*. Vintage Books Edition, 1970;
- *Politics and Society*, Volume 1, Numbers 1, 2, 3, November 1970, February 1971, May 1971;
- Robert A. Dahl, *After the Revolution? Authority in a Good Society*. Yale University Press, New Haven, 1970;
- Robert A. Dahl, *Polyarchy, Participation and Opposition*. Yale University Press, New Haven, 1971.

Inleiding

Er is de afgelopen jaren veel lawaai geweest over de politikologie als onderdeel van het algemene tumult om de universiteiten in binnen- en buitenland. Aan de Universiteit van Amsterdam heeft dat er onder andere toe geleid, dat ik in februari 1970 mijn hoorcolleges voor eerste- en tweedejaars studenten heb stopgezet en dat in april en mei van dat jaar — een jaar na de bezetting van het Maagdenhuis — een aantal studenten gedurende een maand het Instituut voor Wetenschap der Politiek heeft bezet.

Een uiteenlopende reeks van strijdpunten is in Amsterdam, evenals overal elders waar universitaire onrust was, aan de orde geweest:

- een streven naar bestuurlijke reorganisatie van de universiteiten die er niet meer op berekend zijn de grote aantallen studenten op te vangen;
- een protest tegen de bureaucratische onderwijsfabrieken die sommige studierichtingen zijn geworden, tegen gestandaardiseerde programma's en onvoldoende individuele ontplooiingsmogelijkheden voor studerenden, die voor docenten soms niet meer vertegenwoordigen dan een kaart in de studentenadministratie;
- een ongeduld bij diegene die uit maatschappelijke bewogenheid in een faculteit der sociale wetenschappen zijn gaan studeren en ontdekken dat zij niet onmiddellijk antwoord krijgen op de vragen die hen bezighouden, maar wiskundesommen moeten maken en statistische tabellen leren interpreteren;
- een wrevel tegen volwassenen met starre opvattingen en gevestigde instellingen die in de ogen van vele protesterenden gezapig verder leven in een wereld met nucleaire dreigingen, oorlogen in Zuid-Oost-Azië, rassendiscriminatie en milieuvervuiling.

Het is een verheugend verschijnsel, dat betrekkelijk grote groepen jongeren

zich vanuit hun ongebonden positie van studerenden bekommeren om belangrijke problemen. De internationale opkomst van grote groepen 'jonge radicalen', om Keniston's term te gebruiken, zou in ieder geval diegenen moeten verblijden die tien jaar geleden zo klaagden over gebrek aan politieke belangstelling onder de jongeren. Maar in deze strijd tegen alles wat vies en voos is, wordt soms op wel erg naïeve wijze een simpele ideologie gehanteerd die de problemen verklaart en de oplossing aangeeft: het kapitalisme is de bron van alle ellende, zorgt voor oorlog, vervuiling en onderdrukking, manipuleert de grote massa die van zichzelf is vervreemd; de oplossing is een werkelijke, of beter nog, een radicale democratisering waardoor de erfzonde zal verdwijnen en het aardse paradijs een aanvang kan nemen.

De universitaire chaos was een interessant verschijnsel voor die beoefenaars van de maatschappijwetenschappen, die naast het participeren nog tijd voor observeren en redeneren konden overhouden. Op overzichtelijke schaal had men in sommige studierichtingen een model van een ineenstortende maatschappij waarin een aantal aspecten van een prerevolutionaire situatie duidelijk aan het licht kwam. De mengelmoes van klachten over de universiteit en de betrokkenheid met wereldproblemen leidden tot activiteiten waarbij in verhevigde vorm allerlei emoties zich op een zodanige wijze manifesteerden dat hieruit weinig hoop viel te putten voor de betere wereld die uit deze mêlée naar boven moest komen. Men zag de oprecht bewogenen die met een hechte ideologie alle kwaad van de aardbol en daarmee van de universitaire organisatie verklaarden, de grote groepen meelopers die het niet altijd eens waren met de harde kern maar in de acties een aangename onderbreking zagen van een dagelijkse routine waaraan toch wel het een en ander zou moeten veranderen; de desillusie als bleek dat bewogen activisten bij hun democratiseringsstreven behagen kregen in de machtsuitoefening en hun aanhang gingen manipuleren; de kater als bleek dat na bezetting van een universiteitsgebouw toch niet alles van de ene dag op de andere fijn geregeld was; teleurstelling als bleek dat de goede mens die in vele naïeve reorganisatievormen werd voorondersteld, ook onder de activisten niet alom aanwezig was. En bij diegenen die in dienst waren van de bestaande universitaire organisatie zag men op grote schaal uitholling van het geloof in de bestaande orde. De eindeloze begriptoners kwamen boven drijven — zij die meenden dat gerechtvaardigde kritiek op de bestaande structuur tevens inhield dat men zich moest stellen achter de meest waanzinnige voorstellen en die niet wilden inzien dat men een slechtwerkende organisatie niet noodzakelijkerwijze moet vervangen door een nog grotere troep. Autoritaire hoogleraren stemden plotseling in vergaderingen voor vormen van medezeggenschap die de alleenheerschappij van studenten garandeerden; zij knikten instemmend als studie-eisen vormen

van repressie werden genoemd en selectie via prestaties werd gezien als schadelijke uitwas van een concurrentiemaatschappij die de vrije ontplooiing van de creatieve mens belemmerde om hem te conditioneren voor een maatschappelijk keurslijf.

Het was een interessant maar niet steeds verheffend schouwspel waarbij allerlei rancunes onverwacht het venijnige kopje opstaken. Men ontmoette wetenschappelijke medewerkers die hun agressies kwijt raakten in 'aksies' solidair met andere 'verdrukten', de studenten, en hoogleraren die privé kankerden en vervolgens op rubber benen door de arena tolden. Men zag de onbescheidenheid der onbekwamen die even hun kans kregen en de gênante stencilcultuur waarin alle kwaad op primitieve wijze uit de doeken werd gedaan.

In dit universitaire protest waarin zoveel uiteenlopende strijdpunten aan de orde zijn geweest, is ook de politikologie als vak onder vuur genomen. De politikologie zou niet geëngageerd zijn, zou onschuldige jonge zielen manipuleren in dienst van gevestigde (kapitalistische) instellingen en zou geheel onder invloed staan van een eenzijdig Amerikaanse, ideologische benadering onder het mom van een 'zogenaamde' waardevrije wetenschapsfilosofie; de heersende machten in deze kapitalistische maatschappij zouden op deze wijze voorkomen dat er vrij baan werd gegeven aan een betere benadering van de politiek, de marxistische of dialectische, die een kritische politikologie zou hebben opgeleverd waarvan de studenten echter geen kennis mogen nemen omdat deze kritisch zou zijn ten opzichte van de bestaande maatschappij. Op die wijze werd de suggestie gewekt dat er behalve de politikologie, die slechts een pleidooi levert ten behoeve van de kapitalistische status quo, nog een heel andere hoeveelheid systematische kennis over de politiek zou bestaan, de kritische politikologie, die een andere wetenschapsfilosofie vooronderstelt en die het ware licht zou kunnen verschaffen als de gemanipuleerde studenten er maar kennis van zouden mogen nemen.

Op dit probleem zal hier nader worden ingegaan aan de hand van enige recente literatuur.

Kritische theorie

In het Nederlands zijn de laatste jaren enkele werken verschenen die weliswaar niet op de politikologie betrekking hebben, maar toch voor deze beschouwing van belang zijn omdat zij uitvoerig de opvattingen van de Frankfurter Schule en van moderne marxisten weergeven: *Tussen aanpassing en kritiek*, het proefschrift van B. C. van Houten; *Positivisme en dialectiek*, een Eurosboekje met artikelen van M. von Brentano, J. Kruithof en J. Visser; *Dialectiek en maatschappijkritiek*, met voordrachten van G. Harmsen, J. van

Santen, H. Schweppenhäuser en L. Goldmann.

Van Houten geeft een nuttig en voor mij verhelderend overzicht van de verschillende stromingen in de Duitse sociologie in deze eeuw. Helaas is het niet meer dan een overzicht en worden iedere motivering van zijn stellingname ten gunste van de kritische theorie en ieder eigen argument achterwege gelaten.

Positivisme en dialectiek is het vierde en laatste nummer van de reeks Eurosboekjes 1970, die blijkens de inleiding 'is gewijd aan de problematiek van 'kritische wetenschap'. Volgens de inleiding zijn de drie bijdragen al eerder verschenen; die van dr. Margherita von Brentano oorspronkelijk onder de titel 'Die unbescheidene Philosophie. Der Streit um die Theorie der Sozialwissenschaften' in *Das Argument. Berliner Hefte für Probleme der Gesellschaft* (9 Jahrgang, Juli 1967), die van de Gentse hoogleraar Kruithof als inleiding voor het congres 'Wetenschapskritiek' (februari 1970, Utrecht) in de bundel *Wetenschap en sociologie* van het Sociologisch Instituut van de Rijksuniversiteit te Utrecht en de bijdrage van de V.U.-student J. Visser in *De sociologie behoort een menswetenschap te zijn*, een bundel van het Munduscongres van de sociaal-culturele subfaculteit der Vrije Universiteit te Amsterdam. Desondanks zijn de drie artikelen opnieuw uitgegeven in deze Euroreeks, omdat zij zich, aldus de inleiding, 'niet in verstrooiende details verliezen, maar de grote lijnen van de discussie trachten aan te geven; eerlijk, maar beslist niet 'neutraal'.

Het artikel van Margherita von Brentano geeft een goed overzicht van de controverse tussen voornamelijk Adorno en Habermas enerzijds en Popper en Albert anderzijds, wier bijdragen in 1969 zijn gebundeld in *Der Positivismusstreit in der deutschen Soziologie*. Het is niet mijn bedoeling om als zoveelste een samenvatting te geven van deze discussie die voor ieder toegankelijk is onder andere in de hier vermelde publicaties. Ik zal slechts enkele naar mijn mening centrale elementen uit de controverse naar voren halen die mede van betekenis kunnen zijn voor beschouwingen over de politikologie.

Met nadruk wijst Von Brentano erop, dat een gedeelte van de discussie op een misverstand berust, doordat, zoals door Habermas is gesignaleerd, de term 'theorie' door beide partijen op uiteenlopende wijze wordt gebruikt.

— Theorie in het enkelvoud betekent namelijk bij Popper niets anders dan 'logica' en die is bij alle wetenschap gelijk. Binnen de wetenschappen afzonderlijk komen theorieën slechts in het meervoud voor. Zij hebben dan de betekenis van theorema's — (p. 8)

Maar

— Hiertegenover blijven Adorno en Habermas erop wijzen, dat sociologie zonder theorie in de zin van: *visie op de maatschappij als totaliteit* (curs. H. D.), nergens meer is. Want zonder inzichten, die resulteren uit een

reëel zicht (?? H. D.) op de maatschappij, kunnen de afzonderlijke vraagstukken, de analytische problemen in de sociologie volstrekt niet worden ontworpen. De afwijzende houding tegenover theorie (als visie op de maatschappij als totaliteit, H. D.), de ascese van het positivisme, draait zichzelf een rad voor de ogen, menen zij. Want ook daar is een voorafgaande visie in het spel; de visie op de maatschappij als een neutraal terrein, te vergelijken met de natuur. — (p. 9)

Het is jammer dat een belangwekkende discussie onnodig is vertroebeld door een misverstand over het taalgebruik; men vindt eenzelfde tweeslachtigheid overigens binnen de politikologie waar de term theorie nog veel wordt gehanteerd als het gaat om de politieke visie van filosofen, in het bijzonder bij de 'geschiedenis van de politieke theorieën'. Afgezien daarvan lijkt mij, dat hier voor 'niet-kritische' sociologen een reëel probleem wordt gesteld. Deze ligt naar mijn mening echter niet in de eerste plaats in het ontbreken van een maatschappijvisie bij 'de' sociologen (ik ken genoeg sociologen met uiteenlopende maatschappijvisies) maar in het ontbreken van een duidelijke afbakening van het vak sociologie. Uit allerlei definities van sociologie blijkt steeds dat sociologen op enigerlei wijze het groepsleven van de mensen bestuderen en dat een aantal groepen samen 'de maatschappij' vormen, maar nimmer wordt in die omschrijvingen uit de doeken gedaan wat nu speciaal sociologen onderzoeken naast de vraagstellingen waarmee bijvoorbeeld economen, juristen, psychologen, pedagogen en politikologen bepaalde *aspecten* van die maatschappij aan de orde stellen. Dit ontbreken van een duidelijk kenobject van de sociologie impliceert overigens bij mij geen negatief oordeel over het werk van sociologen. Het attent maken op de groepsnormen binnen de maatschappij, de cultuurrelativerende invloed die uitgaat van de bewustmaking van (eigen) groepsnormen — twee elementen die ikzelf althans sterk heb ervaren bij het sociologieonderwijs van Den Hollander — leiden tot een mijns inziens waardevolle instelling die doordringt in alle oordelen en beschouwingen over het sociale gebeuren. Maar hoe zinvol dit ook is bij de bestudering van afzonderlijke vraagstukken, 'de maatschappij' die sociologen mede pretenderen te bestuderen, blijft in de lucht hangen.

Wellicht heeft deze vluchtigheid van 'de maatschappij' ertoe geleid dat de sociologie zich zo sterk is gaan opsplitsen in een medische sociologie, een godsdienstsociologie, een organisatiesociologie, een rechtssociologie, een economische sociologie en een noem-maar-op-wat-voor-sociologie, waardoor men de specifieke sociologische attitude kon richten op beter te omlijnen gebieden als de medicijnen, de godsdienst, de organisatie en het onderwijs en 'de maatschappij' even kon vergeten. Op één groep sociologen is deze kritiek niet van toepassing, omdat zij zich wel met meeromvattende problemen hebben beziggehouden, al is het de vraag of men bij hen steeds

die door de kritische theoretici gewenste duidelijke 'visie' op 'de maatschappij' aanwezig kon achten. Ik doel hier op politieke sociologen als Marx, Mosca, Michels, Pareto, Weber, C. Wright Mills en Dahrendorf; voorzover men hier van 'visie' wil spreken bestaat die uit duidelijke opvattingen over machts- en gezagsverhoudingen en 'de maatschappij' blijkt dan voornamelijk te bestaan uit het meer omvattende groepsleven in staatkundig georganiseerde collectiviteiten. Maar aan hen lijkt de politikoloog meer te danken te hebben dan de gemiddelde hedendaagse socioloog waartegen de Frankfurter Schule zich afzet. Eén van de aangrijpingspunten voor Adorno en Habermas is, dat de (niet-kritische) sociologie maatschappelijke doelstellingen niet in haar onderzoek betreft. Von Brentano zegt hierover:

— Ik kan dus sociale technieken ontwikkelen, sociale processen hanteerbaar maken zoals dat met natuurprocessen het geval is. Maar als ik wil uitmaken welke doeleinden wenselijk zijn, kan ik in geen geval volstaan met als-dit-dan-dat-relaties. Binnen het kader van de analytische wetenschappen is geen mogelijkheid aanwezig om doelstellingen ergens uit af te leiden. Het positivisme concludeert hieruit, dat het principieel onmogelijk is langs theoretische weg tot beslissingen aangaande doelstellingen te komen. Doelstellingen zijn vrije waardebepalingen. Rationele wetenschap echter is waardevrij.

De dialectische kritiek richt zich niet tegen de functie en de opzet van analytische methoden om sociale technieken te ontwikkelen voor het bereiken van gegeven doelstellingen. Zij neemt stelling tegen het feit, dat men theorie opsluit binnen zo'n beperkte taak. Dat men haar principieel zelf-beperking oplegt als het over doelstellingen gaat. Want als gevolg van deze beperking laat men de beslissingen betreffende de doelstellingen over aan irrationele instanties, aan het 'gezonde verstand'. (?? H. D.) Maar dát ligt tegenwoordig, gevormd als het is door wereldbeschouwing, pragmatische pressie en traditionele voorstellingen, objectief achter bij het niveau van wetenschappelijk denken. De discrepantie tussen de rationaliteit van de middelen, die men tegenwoordig in natuur- en sociale wetenschappen tot z'n beschikking heeft, en de irrationaliteit van doelstellingen en gedragspatronen waarvoor ze worden gebruikt, is intussen welbekend. Rationaliteit van de middelen zonder rationaliteit van doelstellingen is in de volle zin van het woord levensgevaarlijk geworden. — (p. 14)

Juist lijkt mij in dit citaat de opmerking, dat er binnen het kader van de analytische wetenschappen geen mogelijkheid aanwezig is om doelstellingen ergens uit af te leiden (tenminste als het om uiteindelijke of hoogste waarden gaat). Eveneens juist lijkt mij de uitspraak over de rationaliteit van de middelen tegenover de irrationele (of beter onvoldoende doordachte) doelstellingen.

Deze spanning tussen middelen en doelen leidt tot politieke paradoxen zoals woningnood en onleefbaarheid temidden van betrekkelijke welvaart. In zijn algemeenheid onjuist acht ik de opmerkingen, dat rationele wetenschap steeds waarde vrij is en dat men daarom de beslissingen betreffende doelstellingen overlaat aan irrationele instanties waaronder ten onrechte het gezonde verstand mede wordt begrepen. Weliswaar houden vele (niet-kritische) sociologen zich inderdaad niet bezig met deze doelstellingen, maar dat komt niet doordat 'de wetenschap' 'waarde vrij' zou zijn, maar doordat zij zich in het algemeen niet bezighouden met 'de maatschappij' in de zin van staatkundig georganiseerde collectiviteiten, die de voornaamste grootheden zijn via welke doelstellingen in handelingen worden omgezet. Andere wetenschapsbeoefenaars houden zich in beginsel wel degelijk met maatschappelijke doelstellingen bezig, bijvoorbeeld economen die de werkgelegenheid en het betalingsbalansevenwicht in hun beschouwingen betrekken, juristen (misschien weinigen) die het begrip gerechtigheid willen verhelderen en politikologen waarover later meer. Al deze mensen beoefenen rationele wetenschap maar houden zich desondanks mede bezig met maatschappelijke doelstellingen.

Dit standpunt is in strijd met de gangbare slogans, terug te vinden in het citaat van Von Brentano, over waarde vrije wetenschap en doelstellingen als vrije waarde bepalingen. Deze leuzen zijn naar mijn smaak een gevolg van het misverstand, dat de kritische theorie meent bepaalde tekortkomingen in de sociologie (als gevolg van haar niet waargemaakte pretentie zich met 'de maatschappij' bezig te houden) te kunnen verklaren via uiterst diepzinnige beschouwingen over wetenschapsfilosofie, waarbij men feiten in de sociologie herleidt tot fouten van 'het positivisme' die zich op gelijke wijze ook in andere vakgebieden zouden manifesteren. En daarmee krijgen we de versimpeling waaraan kritische theoretici (en alle napraters daarvan) zich schuldig maken, volgens welke een kritisch persoon een dialecticus moet wezen en ieder ander als 'positivist' op één reactionaire hoop wordt gegooid. Men vergelijkte alleen al de titels van de hier vermelde werken: positivisme en dialectiek, dialectiek en maatschappijkritiek, tussen aanpassing en kritiek. Met deze 'positivisten' creëert men kunstmatige boemannen, waartoe op zijn tijd iedereen wordt gerekend die om welke redenen dan ook zich niet tot 'dialecticus' verklaart. Bijvoorbeeld bij lezing van Adorno blijkt, dat de ingrediënten waaruit deze positivistische boeman is opgebouwd, ontleend zijn aan het logisch positivisme uit het begin van de jaren dertig en uit de Amerikaanse sociaalwetenschappelijke praktijk uit de veertiger jaren. Daarbij wordt geen rekening gehouden met latere ontwikkelingen in de wetenschapsfilosofie en de sociale wetenschappen, welke bijvoorbeeld op voor mij overtuigende wijze naar voren komen in de beschouwingen van Popper en Albert.

Een voorbeeld waaruit blijkt hoe onjuist het zou zijn om de kritiek op de sociologie zonder meer over te brengen op de politikologie, levert het werk van de sinds 1933 in de Verenigde Staten wonende Duitser Arnold Brecht. Merkwaardigerwijze vindt men zijn werk *Political Theory*, dat bij politikologen grote bekendheid geniet, nimmer vermeld in de sociologische methodenstrijd, hoezeer de door hem behandelde problematiek ook aansluit bij die van de Frankfurter Schule, hoezeer evenals bij Adorno zijn werk kan worden gezien als een reactie op het opkomend nazisme en hoezeer zijn in heldere taal geschreven boek de discussie over een aantal schijnproblemen had kunnen bekorten. Ik zal hier geen samenvatting geven van zijn ideeën die onder Nederlandse politikologen genoegzaam verspreid zijn en die al in 1962 door Hoogerwerf in *Mens en Maatschappij* zijn weergegeven, maar slechts enkele punten vermelden om aan te tonen, dat de bij Von Brentano geciteerde kritiek op 'de waarde vrije wetenschap' in deze vorm althans niet op de politikologie van toepassing is.

Brecht's centrale stelling is het wetenschappelijk waardenrelativisme, volgens welke het door de logische kloof tussen zijn en behoren onmogelijk is om uit kennis, verkregen met de wetenschappelijke methode, hoogste waarden af te leiden die richtsnoer voor het handelen behoren te zijn. Dat lijkt nu juist die beperkte opvatting van wetenschap te zijn waartegen de Frankfurter Schule zich zo fervent keert. Toch is dat niet het geval. In de eerste plaats geeft Brecht nadrukkelijk aan, dat deze onmogelijkheid slechts bestaat ter bepaling van uiteindelijke of hoogste waarden die algemeen als norm behoren te worden gehanteerd. Maar dat impliceert, dat er een enorm terrein overblijft waarop 'rationele wetenschap' zich wel degelijk met doelstellingen en waarden kan bezighouden. Het is de moeite waard dit hier nog eens weer te geven in de samenvatting van Hoogerwerf uit *Mens en Maatschappij*:

— In antwoord op de vraag: 'Wat kan de wetenschap ten aanzien van doeleinden en middelen doen?' noemt de auteur (Brecht, H. D.) ettelijke problemen. De lijst is belangrijk genoeg om hem hier enigszins bekort, over te nemen:

- 1 Welke rechtstreekse doeleinden streven mensen op een bepaalde tijd en een bepaalde plaats in feite na?
- 2 Welke daarachter liggende doeleinden streven zij indirect na?
- 3 Streeft dezelfde persoon tegelijkertijd of op verschillende tijdstippen onderling tegenstrijdige doeleinden na?
- 4 Ingeval de nagestreefde doeleinden idealen als gerechtigheid, vrijheid, gelijkheid en algemeen belang zijn: welke zin hebben deze doeleinden dan volgens hen die ze nastreven en volgens anderen?
- 5 Welke factoren hebben iemand ertoe gebracht een bepaald doel na te streven?

- 6 Hoe staat het met de (on)mogelijkheid of (on)waarschijnlijkheid een bepaald doel door welk middel dan ook überhaupt te bereiken?
- 7 Welke voorzienbare consequenties en risico's zijn met het nastreven van een bepaald doel noodzakelijk verbonden, onverschillig welke middelen gebruikt worden?
- 8 Hoe kan men mensen zo beïnvloeden dat zij een bepaald doel nastreven of laten vallen?
- 9 Welke functie vervullen doeleinden en de beïnvloeding (manipulering) van hun keuze in de verschillende sferen van het sociale, politieke en economische leven?
- 10 Hoe staat het met de (on)mogelijkheid of (on)waarschijnlijkheid een bepaald doel door een bepaald middel te bereiken?
- 11 Zijn er andere middelen om het doel sneller, meer volledig of met minder kosten te bereiken?
- 12 Welke zijn de voorzienbare consequenties en risico's van het gebruik van gekozen of alternatieve middelen?
- 13 Hoe kan men de keus van de middelen beïnvloeden?
- 14 Welke functie vervullen de keus en de beïnvloeding der middelen in het maatschappelijk leven? (M. en M., 1962, no. 4, p. 257-258)

In de tweede plaats wordt hiermee het beslissen over doelstellingen niet aan 'irrationele instanties' overgelaten, maar wordt de wetenschapsbeoefenaar die zich terecht met beschouwingen hierover bezighoudt, erop attent gemaakt tot welk punt zijn activiteiten volgens de door Brecht uitvoerig behandelde wetenschappelijke methode tot 'intersubjectief overdraagbare kennis als kennis' leiden en waar zijn eigen waarde-oordelen in het geding komen.

In de derde plaats komt Brecht tot de *hypothese*, dat wellicht in ieder mens enigerlei gemeenschappelijk normbesef aanwezig is. Brecht bestudeert dit onder de noemer universele rechtvaardigheidspostulaten.

In de vierde plaats wordt niet beweerd, dat 'de wetenschap' of de wetenschapsbeoefenaar zonder waarden of doelstellingen opereert, maar dat er een wijze van kennisverwerving mogelijk is in welk proces zelf de waarden irrelevant kunnen zijn. Uiteraard, aldus dit betoog van Brecht, spelen waarden en doelstellingen wel degelijk een rol bij de vraag waarover men kennis wil verwerven en wat men daarmee wil doen.

Deze punten zijn hier vermeld, omdat er de onjuistheid uit blijkt van de 'dialectische kritiek', volgens welke 'rationele wetenschap' van 'positivisten', waarde vrij als zij geacht wordt te zijn, zich daardoor principieel niet met doelstellingen zou bezighouden. Als beginsel gaat dat in ieder geval voor de politikologie niet op. Men zou nog kunnen tegenwerpen dat, volgens Brecht, met behulp van de wetenschappelijke methode dan toch maar geen uitspra-

ken over hoogste waarden kunnen worden gedaan. Op dat punt is de Frankfurter Schule evenwel geen stap verder gekomen. Von Brentano zegt daarover:

- Maar als we de noodzaak van een rationele bepaling van doelstellingen signaleren en het daarbij zouden laten, hebben we nog niet het bewijs geleverd dat zo'n rationele bepaling ook tot de mogelijkheden behoort. Dit wordt door de analytische theorie nu juist bestreden. Hier is dus het punt, waar de dialectische theorie het niet mag laten bij kritiek op de ontoereikendheid van het positivisme. Zij moet de objectieve bewijslast op zich nemen voor de stelling dat rationele bepaling van doelstellingen — en niet alleen van afzonderlijke doelstellingen, maar ook van zo'n soort generale doelstelling — tot de mogelijkheden behoort. Of zij dit aankan, als en nadat zij de *expositie* van het probleem in termen van een probleem van waarde-oordelen heeft aanvaard — anders gezegd: in de taal en binnen de gezichtskring van het positivisme (of om nu eens niet wetenschapstheoretisch maar politiek te spreken: binnen de gezichtskring van het neoliberalisme (?? H. D.) — *lijkt mij de grote vraag. In ieder geval is dit het kritieke punt voor de dialectische kant van de hele discussie* — (curs. H. D.) (p. 14-15)

In feite echter gaan de aanhangers van de Frankfurter Schule er vanuit, dat deze generale doelstelling wel degelijk al 'rationeel bepaald' zou zijn. Bij Kruithof vindt men deze omschreven als:

- Kritische denkers stellen dat de menselijke geschiedenis beschouwd moet worden als *een strijd voor meer menselijke emancipatie* — (curs. H. D.) (p. 36-37)

Van Houten, bij zijn behandeling van Habermas' *Theorie und Praxis*, schrijft onder andere:

- Dit hogere stadium van reflectie viel steeds samen *met een vooruitgang in de autonomie van het individu, met het uitbannen van leed en het bevorderen van geluk.* — (curs. H. D.) (p. 250)

Wij zien dus in de loop van dit moeizame methodendebat eerst het verwijt naar voren komen, dat de (niet-kritische) sociologie opereert zonder expliciete visie, waarna vervolgens blijkt, dat het niet zozeer gaat om *enigerlei* expliciete visie zonder meer maar om een stellingname ten gunste van de menselijke emancipatie. Als politieke doelstelling vind ik dat een buitengewoon sympathiek, zij het in zijn algemeenheid wat vrijblijvend standpunt, maar ik zie niet in waarom daarvoor met zoveel ingewikkelde poespas 'het positivisme' moet worden verdoemd en de suggestie moet worden gewekt dat in plaats daarvan er een 'kritische wetenschap' met andere methoden zou moeten komen. In de termen van Brecht betekent het, dat men een algemeen aanvaarde

kenniswervingstechniek, de wetenschappelijke methode, die tot intersubjectief overdraagbare kennis kan leiden, wil hanteren tot verwerving van kennis die ten dienste staat van de menselijke emancipatie. Dat kan. Het enige dat niet kan, noch volgens 'de positivisten' noch volgens Habermas, is met behulp van die wetenschappelijke methode aantonen, dat het ook zo behoort en niet anders.

Hoezeer het tenslotte blijkt te gaan om de vragen, welke problemen maatschappelijk de moeite waard zijn om wetenschappelijk te worden bestudeerd en wat de maatschappelijke consequenties zijn van wetenschappelijk verworven kennis en *niet* om de aard van de kennisverwerving zelf, is ook af te leiden uit het artikel van Von Brentano:

— Het debat is nog aan de gang (in 1967, H. D.) — hoe kan het anders! Maar twee punten zijn daarbij dunkt mij duidelijker geworden. Duidelijker althans dan ze voor die tijd ook voor de rechtstreeks betrokkenen zelf zullen zijn geweest. Het ene punt is door Habermas als volgt onder woorden gebracht, waarbij hij op mij de indruk maakt zichzelf te corrigeren: 'Mijn kritiek is niet gericht tegen de onderzoeks-praxis van de strikt-empirische wetenschappen', maar 'uitsluitend tegen de positivistische interpretatie van dat soort onderzoeks-praxis' — (p. 18-19)

Het komt er dus op neer, dat de kritische theorie terecht wil, dat wij ons systematisch bij de wetenschapsbeoefening afvragen wat wij doen, waarvoor en wat de consequenties zijn van hetgeen wij doen (expliciteren van de doelstellingen, heet dat in alle activisten-stencils); en verder dat wij eigenlijk alleen iets mogen doen als het strekt tot heil van de mensheid. Als de kritische theoretici vervolgens de vraag stellen, waarom wetenschapsbeoefenaars zich (tegenwoordig, volgens hen) daarop niet meer bezinnen, dan komen zij met 'het positivisme' als boeman, waartegenover de 'dialectiek' en de 'totaliteitsbeschouwing' redding kunnen brengen. Mij lijkt daarentegen, dat deze betreuwenswaardige onverschilligheid voor de doelstellingen niet zozeer schuilt in enigerlei specifieke wetenschapsopvatting, maar in het feit dat onder wetenschapsbeoefenaars zo goed als onder de rest van het mensdom niet zoveel systematische mijneraars schuilen en dat men pas in het algemeen, wanneer routinegedragingen stuiten op veranderde omstandigheden, met een schok tot bezinning wordt gedwongen.

Bedenklijk is de suggestie, dat we allemaal automatisch systematische mijneraars zullen worden als we maar 'dialectisch' te werk gaan en de 'totaliteit' in onze beschouwingen centraal stellen. Die vaagheden van de dialectiek (Popper: 'geweldige pretenties... gegrond op een onheldere en mistige manier van uitdrukken') en de totaliteit (Albert: 'een loos begrip') blijven de verdere discussie vertroebelen.

Dat blijkt ook uit het artikel van Kruithof, getiteld: 'Is de westerse sociologie gealiëneerd?', door hemzelf vrij vertaald als 'wordt de westerse sociologie in haar ontplooiingsmogelijkheden geremd?' (Het is mij niet duidelijk, waarom uitgerekend een Vlaming spreekt over gealiëneerd in plaats van vervreemd, nu deze term in het Nederlands zo is ingeburgerd, dat zelfs koeien al vervreemden. *De Boerderij*, 30 juni 1971, p. 2915: 'Terwijl ook de van het hooi vervreemde koeien van boer Thijsen met de productie goed voor de dag komen'. Het gaat om Vlaamse koeien uit de buurt van Hasselt).

In dit artikel van Kruithof worden de niet waargemaakte pretenties van de kritische theorie onder de loupe genomen: de kritische theoretici zijn vaak slordig en onkritisch in hun taalgebruik; zijn er niet in geslaagd geldige alternatieven op te bouwen, hebben hoofdzakelijk negatief werk geleverd en zijn meer algemeen-filosofisch dan exact-sociologisch gericht. Als tekortkomingen van 'niet-kritische' sociologen worden signaleerd:

— Terecht kan men stellen dat de positivisten (weer die boeman voor iedereen die 'niet-kritisch' socioloog is, H. D.) de totaliteiten (bedoeld is hier kennelijk de problematiek van grote collectiviteiten, H. D.) te sterk verwaarlozen, dat zij tal van centrale maatschappelijke problemen onvoldoende bestuderen, dat zij te weinig aandacht schenken aan de historische dimensie, dat zij zich in hun wetenschappelijke werk in hoge mate laten conditioneren door bestaande machtsverhoudingen en dat zij weinig of niets ondernemen tegen de bestaande irrationaliteit op het gebied van de waarden en doeleinden, wat in de actuele wereldcontext uitermate gevaarlijk is — (p. 36)

Daarnaast ritselt het bij Kruithof van de rimram en onkunde, die wordt weg-gemasseerd met een mooie sociale bewogenheid op marxistische grondslag. Die ontwikkeling ziet men trouwens bij velen die een zeker onbehagen koesteren over de vrijblijvendheid van 'de wetenschap' en vervolgens tot de ontdekking komen dat de kritische theorie wel erg onduidelijk blijft. Zij zijn met de kritische theoretici gaan geloven dat 'de positivisten' bestaan en slechte mensen zijn — de kritische theoretici blijken geen direct soelaas te bieden en dan valt men maar terug op Marx, kennelijk door de aantrekkelijkheid van 'de dialectiek' en 'de totaliteit'.

Zo schrijft Kruithof:

— De positivisten zijn over het algemeen conservatief, conformistisch, de kritische sociologen daarentegen anti-kapitalisten — (p. 34-35)

Een opmerkelijke tegenstelling; wie anti-kapitalist is, is dus kennelijk per definitie nimmer conservatief of conformistisch. Als Kruithof dan ook de vraag stelt 'wat een nieuwe sociologie zou moeten inhouden', komt hij tot de volgende wartaal:

— Ten eerste moeten we het eens worden over de *rol, de taak van de socio-*

logie (curs. orig.). Kritische denkers stellen, dat de menselijke geschiedenis beschouwd moet worden als een strijd voor meer menselijke emancipatie. Deze interpretatie deel ik. *De sociologie moet de mens en de groep helpen kennis te verzamelen om op een meer efficiënte wijze strijd te kunnen leveren tegen irrationele machten en geweldstructuren.* (curs. orig.) De sociologie moet geverificeerde kennis aanbrengen om de mens te helpen ongerechtvaardigde vormen van sociopsychologische en sociologische druk te overwinnen. Het waarheidszoeken is bijzonder waardevol en moet gestimuleerd worden, maar mag het streven naar sociale rechtvaardigheid en naar ontwikkeling naar de menselijke vrijheid in marxistische zin niet beletten. De idee dat de waarheid het centrale doel is van alle wetenschapsbeoefening moet behouden blijven, maar dit belet niet dat deze activiteit moet geïntegreerd worden in een totale maatschappij-ontwikkeling, gericht op menselijke emancipatie. Door dit geïntegreerd-zijn kan geen enkel wetenschapsmens ontsnappen aan de vraag waarheen de maatschappij als totaliteit moet evolueren. De passieve houding van de positivisten is derhalve onverantwoord. — (p. 36-37)

Ik heb hiertegen de volgende bedenkingen.

In de eerste plaats wordt in dit citaat achtmaal gezegd, dat er iets moet, terwijl lezing duidelijk maakt dat er niets moet in de zin van iets onvermijdelijks dat staat te gebeuren, maar dat Kruithof of de kritische theoretici het aantrekkelijk zouden vinden als dit zou gebeuren. Daarmee komt de conclusie uit de laatste zin in de lucht te hangen volgens welke een passieve houding ten opzichte van waarden en doeleinden onverantwoord is. Het enige dat kan worden geconcludeerd is, dat Kruithof tegen een passieve houding is, maar dat had hij al verteld.

In de tweede plaats ben ik best bereid iedere strijd voor meer menselijke emancipatie met sympathie te begroeten, maar ik zie niet in waarom ik dan tevens de menselijke geschiedenis moet beschouwen 'als een strijd voor meer menselijke emancipatie' en waarom ik niet de geschiedenis bijvoorbeeld mag bekijken als één grote gewelddadigheid tegen die emancipatie, om maar eens iets te noemen.

In de derde plaats doet het enigszins vreemd aan om ieder 'wetenschapsmens' de vraag 'waarheen' op te dringen als al eerder is gezegd waar we heen 'moeten', namelijk 'naar ontwikkeling naar de menselijke vrijheid in marxistische zin'. Nergens wordt ons verteld waarom dat geen ontwikkeling van de menselijke vrijheid in christelijke of in liberale zin mag wezen en of het hier gaat om de marxistische zin van de jonge Marx of de oude Marx of de totale Marx, of van Lenin, Mao, Tito of Castro of van allemaal een beetje. Het is mij een raadsel waarom er dan nog elders een juist pleidooi wordt gehouden voor bezinning op waarden en doeleinden bij sociologen, want Kruithof weet

toch al wat er uit 'moet' komen.

Hierbij sluit mijn vierde opmerking aan, namelijk dat Kruithof er geen rekening mee houdt, dat het door hem zo waardevol geachte waarheidszoeken ten behoeve van de 'meer menselijke emancipatie' via die bezinning op waarden en doeleinden wel eens tot de conclusie zou kunnen komen, dat het niet 'in marxistische zin' zou moeten. Sterker, hij zou dat willen verbieden of in ieder geval onverantwoord achten, want het waarheidszoeken 'mag het streven naar sociale rechtvaardigheid en naar ontwikkeling naar de menselijke vrijheid in marxistische zin niet beletten'.

Na deze passage verbaast het niet, dat 'de wetenschapsmens' Kruithof eindigt met de volgende tekst:

— . . . voor een radicale democratisering van onze maatschappij zijn een politiek bewustzijn en een politieke actie van wetenschapsmensen ontoereikend. Sinds Marx weten we dat alleen grote sociale bewegingen revoluties kunnen tot stand brengen. Vandaar dat alle wetenschapsmensen die consequent durven redeneren zich sociaal engageren in revolutionair-socialistische zin. — (p. 42)

Nu krijgen we er plotseling ook nog een revolutie bij, zonder welke die democratisering blijkbaar onmogelijk is. Daar had ik nu wel eens van Kruithof een politikologische beschouwing over willen horen, waarin hij die onvermijdelijkheid had toegelicht en waarin hij dan meteen eens wat duidelijker had kunnen maken wat hij zich voorstelt bij revolutie, democratie en socialisme. Maar politicologie is niet zijn sterkste kant. Elders zegt hij:

— Denken we bv. aan de politikologische wetenschap. Veel onderzoekers besteden al hun tijd aan de studie van de wijzigingen in de publieke opinie. Verkiezingsresultaten worden op een pijnlijke nauwkeurige manier ontleed. De vraag is evenwel of de evolutie van de verkiezingscijfers wel een belangrijk politikologisch gegeven is. Deze vraag wordt door de positivisten niet gesteld. Zij onderzoeken electorale resultaten omdat deze goed meetbaar zijn. Door deze kortzichtige optiek laten de positivisten zich conditioneren door het bestaande politieke bestel. — (p. 30)

Opinieonderzoek en verkiezingsonderzoek worden hier op één hoop gegooid en de indruk wordt gewekt, dat bij politikologen deze activiteiten domineren, dat binnen de politikologie men zich niet afvraagt wat de betekenis hiervan is en dat dit komt omdat de politiek bestudeerd wordt door een stelletje positivisten (dus conservatief, dus conformistisch, dus niet-anti-kapitalistisch, zie vorige citaten). We zullen maar zeggen dat Kruithof een beetje gealiëneerd is van de politikologie.

Over het artikel van Visser 'Kritische theorie van de maatschappij, onmachtig protest, vertwijfelde hoop of potentiële emancipatie?' kan ik kort zijn. Het

illustreert de juistheid van Kruihof's commentaar op de kritische sociologen die 'begrippen gebruiken met een onvaste en onduidelijke betekenis' en 'slordig en onkritisch in hun taalgebruik' zijn. In dat opzicht is Visser een uitstekende kritische socioloog. Een willekeurige greep ter illustratie:

— Het karakter van dwangprocessen is immers (? H. D.) juist dat ze niet doorzien kunnen worden (? H. D.) en dat de persoonlijkheid van de mens op onbewuste wijze wordt gevormd. — (p. 62)

— Want is de Rede niet in de eerste plaats een appèl op het vermogen van de mens zich zelf en zijn situatie te begrijpen en eventueel te veranderen? Natuurlijk, geïsoleerd genomen is zo'n idee dogmatisch, maar daarmee verliest ze toch niet al haar waarheidsmomenten. — (p. 65)

Zo is dat. Ook de dialectiek wordt even uit de doeken gedaan:

— . . . grammaticale regels zijn altijd méér dan louter grammaticale regels: regelen zij enerzijds de maatschappelijke praktijk, anderzijds worden ze er steeds weer opnieuw door bepaald (dialectiek!). — (p. 54-55)

Enerzijds schrijft Visser niet helder, anderzijds wordt hij door zijn onheldere schrijven bepaald. Dialectiek!

Laten wij eens kijken of de andere vermelde bundel wat meer opheldering verschaft over de dialectiek en de totaliteit. *Dialectiek en maatschappijkritiek* bevat, aldus de toelichting, 'de bundel van vier voordrachten die op het door de filosofische en de psychologische faculteiten van de Katholieke Universiteit georganiseerd symposium in februari 1969 gehouden zijn, toegevoegd is de discussie die op de voordrachten volgde'. Harmsen ('De continuïteit in het denken van Marx; de discontinuïteit in de ontwikkeling van het marxisme') en Van Santen ('Economische kritiek en dialectiek') geven informatie uit hun vakgebied. Zij vinden zelf kennelijk dat zij dit alleen kunnen doen als 'dialectici', maar niet duidelijk wordt gemaakt wat dat nu meer inhoudt dan een buitengewoon onhelder taalgebruik dat grote delen van hun betoog verknoeit. Schweppenhäuser geeft in zijn 'Dialektische theorie en maatschappijkritiek' een uiteenzetting van de negatieve dialectiek van de Frankfurter Schule, terwijl de voortreffelijke, helder geschreven bijdrage van Goldmann gaat over 'Kritiek op het negatieve van de negatieve dialectiek'.

Men zou op het eerste gezicht verwachten bij Schweppenhäuser de meeste kans te hebben op een uiteenzetting over de dialectiek, temeer omdat hij pas via Hegel en Marx bij de Frankfurter Schule terecht komt. Op de eerste pagina krijgen we te horen:

— Met het uiteengaan van het natuurgebonden levensproces en het bewustzijn ervan was dialectiek gegeven, en wel als wederzijdse bepaling van deze beiden in de werkelijkheid. — (p. 70)

En dan volgt er een hele serie momenten, substantieel en accidenteel, waarbij

het versteende reflexief vloeibaar wordt gemaakt, *an-sich, für-sich*, en uiter-aard, *an-und-für-sich*, met opheffing van tegenspraken die toch weer al of niet bemiddelde momenten zijn met rechtvaardiging en prijsgeving van de geest en van een zijn dat een schijn wordt die ook weer helemaal verdwijnt.

Van mij mag het en ik zou er geen woord aan besteden als deze vreemde vorm van intellectuele zelfbevrediging een gezelschapsspelletje van filosofen bleef (inderdaad, een zeer ondialectische uitspraak), maar wat mij irriteert is dat op grond van dit soort gegoochel wordt gesuggereerd, dat er een 'dialectische methode' zou bestaan die in de plaats moet komen van 'het positivisme', waardoor alle tekortkomingen en vervreemdingen van 'de wetenschap' met zijn 'waardevrijheid' zou verdwijnen. Zo er al een dergelijke methode zou bestaan die als een toverstokje de ware wetenschap in het leven roept, dan zou men er toch iets van moeten merken in het werk van mensen die zelf menen dat zij dialectisch te werk gaan, bijvoorbeeld bij Harmsen en Van Santen. Een van de meest frappante dingen is echter, dat iedere 'dialecticus' er steeds over klaagt dat andere dialectici niet correct, want 'te mechanistisch', de concrete situaties hebben geanalyseerd. Enkele voorbeelden bij Harmsen:

— Wat zich historisch aan ons voordoet bij de overgang van Marx naar Kautsky als een terugval van de materialistische dialectiek in mechanisch materialisme en positivisme, is binnen het denken van Kautsky zelf alleen maar een zich blijven bewegen op hetzelfde denkniveau in overeenstemming met het wijsgerig niveau van zijn tijd. — (p. 19)

Kautsky heeft er dus nooit iets van begrepen, maar met Lenin zat het ook niet best.

— Zoals het open denken van Marx in en door de loop der historie de vorm aannam van de gesloten kautskyaanse ideologie, zo nam het toch al — op wijsgerig terrein althans — veel minder open denken van Lenin de vorm aan van de nog veel geslotener Leninistische ideologie. Dit gaat gepaard met het in toenemende mate elimineren van de dialektische en revolutionaire momenten (?? H. D.) waarbij niet alleen de revolutionaire terminologie behouden blijft zoals ook nog heel lang bij het kautskyanisme het geval was maar dit ook het geval is met de dialektische terminologie. — (p. 33)

Stalin deugt ook al niet. Daar vinden we een 'omslaan' van de materialistische dialectiek in een idealistische sofistiek' en bovendien is het een 'volstrekt 'onvermiddeld' denken'. (p. 37)

Bij Van Santen is het van hetzelfde laken een pak. Hij begint met te vertellen dat 'de officiële marxisten' de 'relatie produktieverhoudingen en produktieve krachten' 'on-kritisch en a-dialectisch nageëxerceerd hebben' (p. 48) en dat Lenin zich bij zijn beschouwingen over het monopolieverschijnsel maar

'tot enkele momenten' heeft beperkt. Met waardering wordt gesproken over de — burgerlijke — econoom J. M. Clark voor zijn beschouwing over monopolievorming uit 1923 en over Keynes die belangrijk werk deed (helaas vanuit een 'falsches Bewusstsein') in een tijd dat marxistische economen faalden. Maar omdat dertig jaar na Keynes de 'onbekende marxistische econoom' 'de Amerikaan Gillman' een uitvoerige kritiek op Keynes heeft geleverd, heeft Van Santen de chotspe om hulde te brengen aan de

— dialektische economie, die als dialektische economie beter in staat is dan de meest geavanceerde positieve economie de institutionele grondslag (gevolg van de technologische ontwikkeling) van de verschrikkelijke economische crisis uit die tijd bloot te leggen. En . . . een veel doeltreffender, meer radicale remedie te bepleiten. — (p. 64)

Nou is die dialectische economie ook niet mis, want:

— Dialektische economie wordt o.m. gekenmerkt door totaliteitsgedachte, historiciteit, sociale waardering, transcendentie van het onmiddellijke, subject-object-identiteit, prioriteit van produktie. In deze momenten wortelt de integratie van het samenspel van produktieve krachten en produktieverhoudingen in de theoretische economie, die daarmee eerst recht dialektische economie genoemd kan worden. — (p. 64)

Hier past een eerbiedig zwijgen. Voor niet-dialectici blijft er dan altijd nog een troost, namelijk:

— Dialektisch gezien was het 'falsches Bewusstsein' van Keynes historisch juist. — (p. 57)

Wie mocht denken, dat nu dan eindelijk die dialectische methode goed zou werken, wordt toch weer teleurgesteld.

— Pas in 1966 (dus een halve eeuw na Lenins publicatie) komt de eerste principiële marxistische kritiek op Lenin. (Lenin, die zoals eerder vermeld, maar een paar 'momenten' had gezien. H. D.) Baran en Sweezy verwijten Lenin, dat hij in zijn analyse, geheel traditioneel en orthodox marxistisch is gebleven. — (p. 53)

Terwijl Lenin daarentegen van Baran en Sweezy en van Van Santen op een geheel 'nieuwe totaliteit' had moeten letten. Maar ook wie dat doet, zit nog niet lekker, want, zegt Van Santen, het gaat om de 'concrete totaliteit' en dat redden Baran en Sweezy ook weer niet.

— De totaliteitseis, die Baran en Sweezy aan Lenin en Hilferding formeel terecht stellen wordt overigens door hen zelf niet gehonoreerd. Het Hegelwoord: 'Het ware is het geheel', dat zij als motto aan hun studie gaven, is een loffelijk streven gebleven, ondanks incidentele pogingen (waarover straks) om aan die eis te beantwoorden. Mede doordat zij nalaten de nieuwe ontwikkeling te beoordelen in de verhouding 'produktieve krachten en produktieverhoudingen' zijn zij aan de concrete totaliteit niet toegekomen.

— (p. 53)

Kennelijk zit men met die dialectische methode scheef als de totaliteit er niet bij is en voor je het weet heb je in andermans ogen maar een paar momenten van die totaliteit te pakken. Die totaliteit zien we eveneens bij Harmsen. Ook volgens hem is alleen iets te verklaren uit *totale* maatschappelijke ontwikkelingen.

— Alleen in het kader van de totale maatschappelijke ontwikkeling wordt de groeiende christelijke Marx-belangstelling sedert het einde van de jaren vijftig duidelijk. — (p. 41)

En die totale maatschappelijke ontwikkeling blijkt identiek te zijn met 'de totale historische situatie', want even verder staat:

— Hoe laat zich deze christelijke interesse voor Marx verklaren? Het ligt voor de hand deze in verband te brengen met de drastische wijzigingen in de totale historische situatie die sedert het begin van de jaren zestig manifest zijn geworden. — (p. 44)

Wat zijn dan die 'drastische wijzigingen in de totale historische situatie'?

— . . . voor west-europa is het neo-kapitalisme met zijn materiële welvaart, massaconsumptie van allerlei wonderen der techniek, modern toerisme en allesdoordringende communicatiemedia, nauwelijks een decennium oud; tegelijk heeft zich in diezelfde periode de politieke emancipatie van de gekleurde werelddelen in een hoog tempo doorgezet en ging de morele en politieke superioriteit van het blanke ras ook voor het europees besef verloren. Het is paradoxaal gesproken niet het 'goddeloze communisme' waar de encycliek 'Divini Redemptoris' van spreekt, dat het christelijk geloof ondermijnt, maar het westerse kapitalisme. Het christelijke denken maakt een dubbele crisis door. — (p. 44-45)

Ongetwijfeld interessante verschijnselen, maar naar ik aanneem toch ook weer hoogstens een paar 'momenten' uit 'de totale historische situatie'. De totaliteit blijkt een inhoudsopgave te zijn van een jaargang 'Vijf minuten VPRO', een interessante radiatorubriek, waarin ik echter nimmer enigerlei totaal gebeuren heb beluisterd.

Wanneer men in de hier genoemde bundels de beschouwingen over al of niet negatieve dialectiek met de uiterste welwillendheid bestudeert, dan komt, ontdaan van alle prietpraat, de dialectiek neer op de waardevolle bespiegeling dat het leven ingewikkeld is, dat alles met alles samenhangt, dat mensen en groepen worden geconfronteerd met bepaalde problemen waarvoor zij oplossingen bedenken die weer nieuwe problemen geven, dat niet iedereen zich altijd van die problemen bewust is, dat men zich daarom meer moet afvragen wat men doet, waarom en wat daarvan de consequenties zijn en dat het eigenlijk

alleen juist is om iets te doen als het de menselijke emancipatie bevordert. Er zit iets aardigs in, dat marxistische gelovigen als Harmsen en Van Santen die vóór die 'groeierende christelijke Marx-belangstelling' door christelijke gelovigen werden verketterd, nu hun grote kennis van hun kerkvader mogen uitdragen in Nijmegen voor een publiek dat zich progressief waant omdat het naast of in plaats van een twintig eeuwen oud geloof, een geloof van een eeuw oud gaat aanhangen. Maar de pretentie dat hieruit via de totaliteit en de dialectiek een nieuwe goede wetenschapsbeoefening voortvloeit tegenover de slechte van 'de positivisten', is op niets gebaseerd.

Diezelfde voze pretentie vindt men bij Goldmann, die zegt:

— En men kan in dit verband geen scherpere kritiek op de positivistische sociologie geven, dan door erop te wijzen dat we in Frankrijk een geweldig apparaat aan positivistische sociologen hebben, die de franse maatschappij met alle middelen als enquêtes, interviews en analyses te lijf zijn gegaan, er stapels boeken en artikelen over gepubliceerd hebben . . . en dat nog in februari (1968, H. D.) niemand voorzien had dat een crisis als die van de meidagen überhaupt mogelijk was. Dat betekent een wetenschappelijk bankroet. Dit moet een bankroet zijn ook vanuit hun eigen principes. — (p. 101-102)

Ik vind, dat hier een probleem wordt gesignaleerd dat tot nadenken stemt voor iedereen die de sociale wetenschappen beoefent, maar het wordt pure demagogie als Goldmann suggereert dat hiermee de superioriteit wordt aangetoond van al of niet negatieve dialectici. Want wie van hen heeft een dergelijke crisis wel voorzien, afgezien van die onheilsprofeten die altijd roepen dat er wel iets mis zal gaan maar er niet bij zeggen, wat, wanneer en hoe.

Laat ik mijn oordeel over de kritische theoretici en andere dialectici nog eens samenvatten. Juist acht ik het bezwaar van de kritische theorie, dat 'niet-kritische' sociologen zich in het algemeen weinig bezinnen op de doelstellingen van 'de maatschappij' voorzover daaronder wordt verstaan een meeromvattende, op enigerlei wijze staatskundig georganiseerde collectiviteit. Dat komt evenwel niet doordat sociologen een foute wetenschappelijke methode zouden gebruiken die door een dialectische zou moeten worden vervangen, maar doordat de meeste hedendaagse sociologen zich met allerlei vormen van micro-sociologie bezighouden en weinig met politieke sociologie. Onjuist acht ik het om de begrijpelijke kritiek op een sociologie die onvoldoende maatschappelijke doelstellingen bestudeert, zonder meer ook te richten op andere maatschappijwetenschappen die zich in beginsel wel degelijk hiermee bezighouden. Vanuit de redenering van de kritische theoretici is dit echter voor de hand liggend en wel om twee redenen.

In de eerste plaats poneren zij, dat 'de waarde vrije wetenschappelijke methode' wel moet leiden tot veronachtzaming van doelstellingen: dan spreekt het vanzelf om de kritiek uit te breiden tot *alle* terreinen van wetenschapsbeoefening waarop immers overal 'de positivisten' het voor het zeggen hebben. In de tweede plaats houden andere maatschappijwetenschappen dan de sociologie zich wel met maatschappelijke doelstellingen bezig, maar zij postuleren niet zonder meer dat er één hoogste doelstelling is, de menselijke emancipatie, zoals de kritische theorie doet.

Deze stellingname van de kritische theoretici leidt tot een verwarrende verschuiving in de argumentatie. Men begint met kritiek op het ontbreken van reflectie over maatschappelijke doelstellingen bij sociologen en eindigt met kritiek op het feit, dat noch sociologen, noch economen, noch juristen, noch politikologen, noch scheikundigen, noch natuurkundigen, noch welke beoefenaars van welk vak dan ook hun vak beoefenen vanuit die ene hoogste doelstelling, de menselijke emancipatie. En daarmee krijgen we in alle vakken achtereenvolgens de kritische sociologen, economen, juristen, politikologen, geologen en natuurkundigen, die in hun stencils in gelijkkluidend jargon suggereren dat er naast het desbetreffende vak A ook een kritisch vak A bestaat dat veel interessanter is doch weggemanipuleerd wordt door de kapitalistische machthebbers en dat resultaten oplevert die met 'de positivistische' methoden nooit te verkrijgen zijn maar waarvoor men 'de dialectiek' moet hanteren.

Door de kritiek op de sociologie via een kritiek op 'het positivisme' te generaliseren tot een kritiek op 'de wetenschap', worden twee problemen dooreen gehaald die een afzonderlijke behandeling verdienen, een politiek probleem en een vakprobleem.

Het politieke probleem dat voor alle wetenschap betekenis heeft, betreft de maatschappelijke relevantie van een onderzoekstraditie en de maatschappelijke consequenties die de wetenschapsbeoefening op een bepaald terrein heeft. Dat is vooral tegenwoordig belangrijk door het massale karakter van wetenschappelijke activiteiten, de enorme kosten die dit met zich mee brengt, de betekenis ervan in het maatschappelijke productieproces en de ethische problemen waarmee men wordt geconfronteerd. Al deze aspecten zijn van belang op de meest uiteenlopende terreinen van wetenschap. Wellicht in zijn meest dramatische vorm heeft dit probleem zich gemanifesteerd bij atoomgeleerden sinds 1945, maar de vraag dringt zich eveneens op als de chirurg Barnard een harttransplantatie verricht, wanneer sociologen en psychologen binnen een bedrijf iets arrangeren ter verhoging van de productie en wanneer cultureel-antropologen en politikologen onderzoeken hoe in Zuid-Oost-Azië een guerilla het beste kan worden bestreden. Het verheugende is dat deze vraag ook veelal wordt gesteld vanuit een vakgebied op het moment dat een bepaalde wetenschappelijke ontwikkeling maatschappelijke consequenties heeft

die tot een morele schok kunnen leiden. Men kan vinden dat dit tot dusverre onvoldoende is geschied, maar mijn indruk is dat deze bewustwording toeneemt. De verontrusting van de atoomgeleerden heeft mede tot de Pugwash-conferenties geleid en om in Nederland te blijven: enkele tientallen jaren bestaat hier het Verbond van Wetenschappelijke Onderzoekers, dat op congressen en in zijn blad *Wetenschap en Samenleving* dit besef al jarenlang tracht te bevorderen.

De kritische theoretici signaleren onder andere dit wezenlijke probleem en daardoor zou gemakkelijk de indruk kunnen ontstaan, dat 'ergens' de kritische theorie toch wel juist is. Ik zou dat best willen toegeven, ware het niet dat bij hen dit 'ergens' slechts een 'moment' is in het totale pakket dat meegeslikt moet worden, voorzien van de patentoplossing: meer menselijke emancipatie en afzwering van 'het positivisme'.

Men bedenke wel, dat het hier vermelde probleem van de maatschappelijke betekenis van de wetenschapsbeoefening los staat van de wijze waarop men zijn wetenschappelijke handwerk verricht. Een kritische scheikundige houdt zijn reageerbuisje niet anders vast dan een niet-kritische, tenzij hij behalve links ook nog linkshandig is. Het is alleen de vraag of hij als kritisch scheikundige zijn instrumenten nog bij Dow Chemical in de napalmafdeling wil hanteren; eerder zal hij trachten overheidsgeld te verkrijgen voor een laboratorium waarin hij Rijnwater kan analyseren. Maar hij blijft eenzelfde scheikundige als de niet-kritische, werkend met dezelfde begrippen, technieken en materialen.

Op precies dezelfde wijze manifesteert dit vraagstuk zich voor de beoefenaars van de maatschappijwetenschappen. Daarnaast is er nog een tweede probleem, een vakprobleem, waarmee die maatschappijwetenschappen te maken hebben, welke krachtens de aard van hun kenobject zich bezighouden met maatschappelijke doelstellingen. Wanneer juristen de maatschappelijke gevolgen zien van juridische regelingen die, zeer correct uitgevoerd, leiden tot benadeling van sociaal zwakkeren, dan is het denkbaar dat sommigen zich opnieuw zullen bezinnen op het begrip rechtvaardigheid. Wanneer economen de maatschappelijke gevolgen constateren van een ongebreidelde economische groei, dan kan dit leiden tot een herwaardering van het begrip welvaart. Indien dat het geval is, kan het een wijziging of andere accentuering van de vakbeoefening zelf tot gevolg hebben; men zal zich dan *binnen* het vak door een herinterpretatie van maatschappelijke doelstellingen mede met andere begrippen en problemen gaan bezighouden die voordien niet of nauwelijks tot het vakgebied werden gerekend. Hetzelfde geldt voor de sociologie, indien onder druk van de discussie, de macro-sociologie weer meer reliëf zal krijgen. Dit alles — het is wellicht overbodig om het te herhalen — zonder dat hiervoor een nieuwe 'dialectische methode' in de plaats moet komen van 'het positi-

visme', maar alleen doordat de maatschappelijke consequenties van routinematige vakactiviteiten tot een herwaardering van de inhoud van het vak zelf kunnen leiden.

Kritiek op de politikologie

Hoe vindt deze dubbele problematiek nu zijn weerslag in de politikologie, die zich bezig pleegt te houden met machts-, gezags- en heerschappijverhoudingen welke volgens de kritische theoretici in de sociologie zo schromelijk worden veronachtzaamd? De politikologie bestudeert niet één maatschappelijke doelstelling, maar heeft volgens de vrij algemeen aanvaarde omschrijving van Easton uit 1953 als object 'de gezaghebbende toedeling van waarden voor een maatschappij' en blijkens de al geciteerde uitspraken van Brecht behoeven deze waarden niet zonder meer als gegeven te worden aanvaard, maar kan op dit terrein van waarden en doelstellingen zoveel tot wetenschappelijk legitiem onderwerp van onderzoek worden gemaakt.

Ook hier heeft zich in de afgelopen jaren een kritische ontwikkeling voltrokken, zij het goddank zonder dominerende inmenging van kritische theoretici. Uiteraard heeft dit proces zich overwegend in de Verenigde Staten voltrokken, het enige land waarin de politikologie tot een volwaardige ontwikkeling is gekomen, waarvan elders ter wereld tot dusverre in zwakke afstraling wordt geprofiteerd. Daar vormen de 14.000 politikologen, verenigd in de American Political Science Association, een groepering van vakgenoten wier activiteiten alleen al door hun aantal belangrijke maatschappelijke consequenties hebben. In de turbulente ontwikkelingen van de Amerikaanse zestiger jaren heeft hun werkzaamheid vanzelfsprekend tot controversen geleid, zowel over de verantwoordelijkheid van de politikologie in de maatschappij als over de aard van de politikologie zelf. Kritiek op de politikologen en op de politikologie als vak vindt men onder andere geregistreerd in *An End to Political Science, The Caucus Papers*, onder redactie van Marvin Surkin en Alan Wolfe, van wie in 'Acta Politica' al eerder een kritische bijdrage is verschenen (The Political Dimensions of American Political Science' in: *Acta Politica*, oktober 1969); in *Power and Community: Dissenting Essays in Political Science*, onder redactie van Philip Green en Sanford Levinson, verschenen in de serie Pantheon Antitextbooks; en verder in het nieuwe, in november 1970 gestarte tijdschrift *Politics and Society*. Een voorlopige balans van de strijd is te vinden in het 'presidential address' van David Easton, destijds voorzitter van de American Political Science Association, uitgesproken op 5 september 1969 en opgenomen in *Acta Politica* van januari 1970.

Blijkens de inleiding van *An End to Political Science* is de *Caucus for a New Political Science*, de CNPS, in 1967 gevormd als groep binnen de Ame-

can Political Science Association, de APSA. Men wilde zich afzetten tegen de zelfvoldoening van de Amerikaanse politikologie, tegen het conservatisme, tegen de banden met de regering en bovenal tegen 'what the dissidents called the 'irrelevance' of the discipline'.

— Political science, its critics argued, was by and large devoted to perpetuating the dominant institutional and ideological interests of American society. Many political scientists were doing research for and advising the CIA and the Department of Defense. Officers of the APSA, it was found, were linked to Operations and Policy Research, a CIA-funded research organization, and the association had also received funds from the CIA through such conduits as the Asia Foundation. — (p. 3)

Het lijkt mij, dat men het met die activiteiten grondig oneens kan zijn maar dat zij moeilijk irrelevant zijn te noemen. De dissidenten stellen hier tegenover, aldus gaat de inleiding verder, dat zij niet tegen het benutten van politikologische kennis voor beleidsdoeleinden zijn, maar dat deze kennis in dienst van andere politieke doelstellingen moet worden gebruikt. Dit standpunt is gebaseerd op hun onvrede over de oorlog in Vietnam en over de sociale spanningen binnen de Verenigde Staten.

Wij hebben hier dus te maken met het hierboven vermelde politieke probleem, namelijk met de maatschappelijke consequenties van een bepaalde vakbeoefening. Deze expliciete politieke stellingname van de dissidenten is van belang omdat vele anderen daardoor duidelijker is geworden dat ook hun activiteiten politieke consequenties kunnen hebben en wel ten gunste van het bestaande politieke beleid. Verwarrend blijft dat de dissidenten deze politieke doelstellingen irrelevant noemen omdat zij het er niet mee eens zijn.

— When the CNPS declared political science irrelevant, this implied that research was being used not to serve the interests of the poor and oppressed around the world, but rather to serve the interests of the U.S. government and the corporate establishment, for whom political science was a most valuable strategic tool. — (p. 4)

De kritische instelling van de dissidenten heeft geleid tot een speciale aandacht voor probleemgebieden die door politikologen enigszins zijn veronachtzaamd. Maar ook zijn hierdoor minder gelukkige uiteenzettingen ontstaan over de 'social science methodology' die voor deze verwaarlozing verantwoordelijk wordt gesteld; daarin zijn vaagheden te beluisteren die doen denken aan kritische theoretici. De zondboek hierbij is 'the pluralist theory of American politics', waarover Surkin en Wolfe opmerken:

— According to the pluralist theory, organized groups in American society function within a political process whereby each is accorded a piece of power. Groups influence the decision-making process to the extent that

they express their interests or make them felt by those in power. That this theory accurately describes how power is meted out among the powerful in America is not to be denied. Powerful groups—big business, big bureaucracy, big unions — do have influence over the decision-making process. But the critique of pluralism is concerned with the fact that this model, while being defended by political scientists, serves to reinforce a system experienced as dysfunctional and intransigent by other segments of society (including many organized groups) in regard to their demands and interests. — (p. 5)

En in het voorwoord van *Power and Community* heet het:

— In the world of the academic social scientist, the chief of these myths has been that of the American polity as a working example of 'democratic pluralism'. The main substantive theme that unites all these essays is our rejection of that myth; our conviction that the concept of democratic pluralism has been ideological and obscurantist, in that our political order is neither genuinely pluralist nor always democratic. — (p. IX)

Bij deze aanvallen op het pluralisme moet vooral Robert A. Dahl het ontgelden, die gezien wordt als de belangrijkste representant van deze opvatting. Mij lijkt deze kritiek op Dahl ongerechtvaardigd maar wel begrijpelijk. Centraal in het werk van Dahl, sinds zijn *A Preface to Democratic Theory* uit 1953, is zijn onderzoek naar de feitelijke organisatie van wat in het algemeen democratieën worden genoemd, maar waarvoor hij de term polyarchie hanteert. Hij heeft deze nieuwe term ingevoerd, omdat er in bestaande organisaties steeds een afwijking is van het democratische ideaal, opgevat als een situatie waarbij de macht gelijk verdeeld is over iedereen. Hooguit is in werkelijkheid de toestand zodanig, dat er een concurrentie is om de machtsuitoefening van groepen die daarvoor periodiek bij verkiezingen een beroep op steun doen van een vrij passieve bevolking. Dit aan Schumpeter ontleende democratie- of polyarchiemodel is door Dahl grondig uitgewerkt. Zo heeft hij reeds in 1953 een reeks voorwaarden geformuleerd waaraan organisaties in meerdere of mindere mate kunnen voldoen en die daardoor kunnen dienen ter bepaling van de mate van polyarchie in een concreet geval. Essentieel in dit algemene model, dat tot op de dag van vandaag nader door hem is uitgewerkt, zijn de constatering, dat er altijd in een organisatie van enige omvang, bijvoorbeeld een nationale staat, machtsongelijkheid van de mensen zal bestaan omdat steeds slechts enkelingen het in feite voor het zeggen kunnen hebben. Maximaal bereikbaar is een zodanige concurrentie tussen deze enkelingen dat via verkiezingen de burgers in meerdere of mindere mate hun beleids- en persoonvoorkeuren tot uitdrukking kunnen brengen. Deze concurrentiemogelijkheid betekent ook, dat het onderscheid tussen dictatuur en polyarchie zinvol blijft. In concrete gevallen kunnen echter in een polyarchie

de mate van machtsongelijkheid, de mate van concurrentie en de mate van invloed van de burgers uiteenlopen. In zijn werk zet Dahl zich enerzijds af tegen wazige democraten die menen dat in de praktijk iedereen evenveel te vertellen zou kunnen hebben en anderzijds tegen diegenen die menen dat in ieder stelsel zich altijd één gesloten heersende élite zou voordoen waarmee alle onderscheid tussen dictaturen en andere (democratische of polyarchale) stelsels zou wegvallen.

Met deze algemene theoretische beschouwingen is nog niets gezegd over de vraag welk etiket het best past op een of ander land, bijvoorbeeld de Verenigde Staten, maar ook daarmee heeft Dahl zich beziggehouden. Hij heeft zich daarbij al in 1958 afgezet onder andere tegen C. Wright Mills en Floyd Hunter, die meenden dat op nationaal en op plaatselijk niveau in de Verenigde Staten gesloten heersende groepen de dienst uitmaakten. Zijn onderzoek in New Haven, weergegeven in *Who Governs?* suggereert dat er eerder sprake is van enigerlei vorm van polyarchie, dus van concurrerende groepen op wier activiteiten de burgers indirect invloed kunnen uitoefenen. Deze controverse over de feitelijke situatie in de Verenigde Staten heeft van het eerste moment af aanleiding gegeven tot reeksen beschouwingen over mogelijke ingebouwde vooroordelen aan beide zijden en over de invloed van bepaalde onderzoekstechnieken op de aard van de conclusies; men vindt dit onder andere in het werk van Agger c.s., Bachrach en Baratz en Connolly.

De vraag waar het hierbij om ging was of er in de Verenigde Staten enigerlei vorm van dictatuur (van een heersende klasse) of enigerlei vorm van polyarchie was en *niet* de vraag die bij de huidige critici van Dahl naar voren komt, namelijk of er niet een meer ontwikkelde vorm van polyarchie mogelijk is en behoort te zijn.

Wij zien nu, dat de dissidenten niet ontkennen dat 'this theory accurately describes how power is meted out among the powerful in America', maar dat er in dit proces naar hun mening 'other segments of society' worden veronachtzaamd. Maar nergens in het werk van Dahl wordt beweerd, dat in de Verenigde Staten alle maatschappelijke groepen op bevredigende wijze in het besluitvormingsproces worden betrokken of dat de Amerikaanse situatie de best denkbare is. In *A Preface to Democratic Theory* wordt dan ook, na de algemeen theoretische beschouwingen over polyarchie, een afzonderlijk hoofdstuk gewijd aan 'this strange hybrid, the normal American political system' en aan de mate waarin dit systeem voldoet aan de polyarchale normen, eerder in het boek uiteengezet.

Ik heb hierboven gezegd, dat de kritiek op Dahl mijns inziens ongerechtvaardigd maar wel begrijpelijk is. Dat komt omdat in de permanente discussie over de controverse polyarchie of heersende klasse, Dahl's opvattingen in de

Amerikaanse politikologie een dominerende rol zijn gaan spelen. In dit proces is het subtiel algemeen theoretische betoog van Dahl vermengd met zijn aangevochten stelling over de feitelijke situatie in de Verenigde Staten en door anderen inderdaad gesimpliciseerd tot een ideologie volgens welke de bestaande situatie in de Verenigde Staten zoal niet ideaal dan toch de best bereikbare is. Voorbeelden hiervan kan men vinden in de citaten in het artikel van Surkin en Wolfe in *Acta Politica*. De uitspraak dat maar weinigen het werkelijk voor het zeggen kunnen hebben en 'de gewone man' slechts indirect invloed kan uitoefenen, wordt dan bijvoorbeeld omgebogen tot de stelling dat het maar goed is dat weinigen met democratisch verantwoordelijkheidsbesef het voor het zeggen hebben en dat het voor de stabiliteit van het systeem wel eens gevaarlijk zou kunnen zijn als 'de gewone man' politiek actiever zou worden. Alle streven naar verbetering van bestaande polyarchale systemen door enigerlei verdere 'democratisering' dreigt dan te worden getorpedeerd doordat het democratische ideaal als onbereikbaar terzijde is geschoven en de bestaande situatie ten onrechte de best mogelijke wordt geacht. Ook op dit gevaar is al jarenlang gewezen, onder andere door Duncan en Lukes in *Political Studies* van juni 1963 in een artikel getiteld 'The New Democracy', door Jack L. Walker in een polemiek met Dahl in de *APSR* van juni 1966 onder de titel 'A Critique of the Elitist Theory of Democracy', in de artikelen van Bachrach en Baratz uit 1962 en 1963 in de *APSR*, in het werk van Henry S. Kariel, o.a. in *The promise of politics* van 1966 en in Bachrach's *The Theory of Democratic Elitism. A Critique* van 1967. De kritiek op de 'democratische elitisten', waartoe men naar mijn smaak Dahl zelf niet mag rekenen, steunt in al deze gevallen vooral op het feit dat bij de pluralistische machtsuitoefening vele groepen toch niet aan bod komen en daardoor permanent aan het kortste eind trekken; de critici nemen het op voor de underdogs en hun grieven die niet tot het politieke strijdperk doordringen.

Op zichzelf komen de dissidenten van de Caucus met niets nieuws als ook zij zich in deze discussie gaan roeren. Niet ten onrechte wijst David Kettler in zijn bijdrage in *The Caucus Papers* dan ook op het gevaar dat men tot vervelens toe kritiek blijft uitoefenen op het pluralisme zonder een stap verder te doen in de richting van een alternatief. Zelf komt hij in *Beyond Republicanism: The Socialist Critique of Political Idealism* via een hele lange aanloop bij Mannheim terecht, hij wijst op het vastlopen van verschillende kritische stromingen in de Verenigde Staten en schijnt te hopen op enigerlei socialis­tische beweging in de Verenigde Staten. Het is een nogal duister verhaal, maar ik heb de indruk dat ik het wel met hem eens zou zijn als ik alles had begrepen wat hij heeft willen zeggen.

Interessanter vind ik de bijdragen van auteurs die, uitgaande van hun betrokkenheid met veronachtzaamde groepen, hun onderzoek richten op nieuwe probleemgebieden en aan de hand daarvan hun kritiek op het democratische elitisme toelichten. Een goed voorbeeld daarvan geeft Michael Parenti in zijn artikel *Power and Pluralism: A View from the Bottom*. Hierin moet vooral Dahl's leerling Nelson Polsby het ontgelden op grond van Parenti's case studies waaruit blijkt hoezeer acties van achtergebleven groepen zonder invloed op de besluitvorming bleven. Hij zet zich af tegen de dubbele standaard die wordt gehanteerd bij het meten van macht, waarbij ontkend wordt dat notabelen een indirecte invloed zouden uitoefenen, maar waarbij aan de indirecte invloed van 'de grote massa' wel een grote betekenis wordt toegekend. Enkele van zijn conclusies zijn:

— It is one thing to conclude that power is not the monopoly of any one cohesive power elite and another to contend that it is broadly distributed among countervailing and democratically responsive groups. — (p. 127)

— Het al eerder door Agger c.s. en Bachrach en Baratz gesignaleerde punt, dat een van de belangrijkste aspecten van macht is de mogelijkheid om te bepalen welke strijdpunten doordringen tot de besluitvorming. Deze niet-originele conclusie krijgt extra reliëf door de deprimerende beschrijving van concrete situaties die zijn slotsom rechtvaardigen. Hij meent dan ook, dat aan allerlei groepen in de maatschappij ten onrechte apathie wordt verweten, indien daaronder wordt verstaan 'absence of affect and awareness' (p. 131). Men dient, aldus Parenti, apathie niet te verwarren met antipathie en vervreemding die ontstaan uit een terecht gevoel van machteloosheid om op de als normaal erkende wijzen gehoor te krijgen voor klachten.

— Het pluralistische idee, dat ongelijkheden in politieke hulpmiddelen niet-cumulatief werken, houdt geen rekening met het feit dat voor achtergebleven groepen de 'macht van het aantal' niet werkt, omdat dit een organisatievermogen vooronderstelt dat veelal ontbreekt door gebrek aan tijd, mankracht, kennis en geld.

— Bij besluitvormers bestaat de neiging om eisen van bepaalde groepen redelijker te achten dan die van andere, achtergebleven groepen, waardoor de kansen op inwilliging van eisen ongelijk zijn. Dat alles betekent, aldus Parenti, dat als er in Amerikaanse gemeenschappen gesproken wordt over democratie, wij dan wel moeten bedenken dat

— . . . . democracy, like any other form of government, is a power system and as such it allocates its values and priorities most favorably to those who have the most power, those who have the wherewithal to take best advantage of systematic arrangements. — (p. 136)

En hij besluit met de retorische vraag: 'If this is pluralism, who needs the

power elite?' (p. 137)

In dezelfde lijn ligt het artikel van Matthew A. Crenson, 'Nonissues in City Politics. The Case of Air Pollution'. Met alle middelen van door sommige andere medewerkers aan de bundel zo verachte 'social science methodology' is in vijftig Amerikaanse steden onderzocht of de luchtvervuiling er een politiek strijdpunt was en of het al of niet voorkomen van dit strijdpunt samenhang met activiteiten van plaatselijke industrieën. Het is een serieus onderzoek over een relevant onderwerp dat moderne onderzoekstechnieken hanteert. Met behulp van de resultaten wordt Dahl's en Polsby's gebruik van het begrip 'indirect influence' kritisch en corrigerend doorgelicht zoals ook bij Parenti het geval was. Eveneens bevat het een gemotiveerd pleidooi — zoals ook in Connolly's *Political Science and Ideology* al is te vinden — om bij machts- en invloedsstudies niet alleen het besluitvormingsproces zelf te bestuderen, maar mede weer de machtsreputatie in het onderzoek te betrekken. Jammer is alleen dat geen enkele tabel uit de onderzoeken zelf is opgenomen, blijkbaar om niet voor behaviorist te worden uitgescholden.

Deze 'view from the bottom' vindt men eveneens terug in verschillende onderzoeken waarover wordt gerapporteerd in *Power and Community*, bijvoorbeeld in bijdragen van Dolbeare, Rogin en Lipsitz.

Kenneth M. Dolbeare wijst er in zijn 'Public Policy Analysis and the Coming Struggle for the Soul of the Postbehavioral Revolution' op, dat tot voor kort de politikologie zich weinig heeft beziggehouden met beleidsanalyse, gefascineerd als men is geweest met de politieke besluitvormingsprocessen door middel waarvan ongeacht welk beleid ook tot stand kwam. De laatste jaren is daarin enige verandering gekomen. Als voorbeeld vermeldt Dolbeare de bundel *Political Science and Public Policy* onder redactie van Austin Ranney, verschenen met steun van de Social Science Research Council. Naar zijn mening vat men in het algemeen deze beleidsanalyse echter nog veel te beperkt op.

— what government does is studied chiefly in terms of how it came to be that way, not in terms of whether it was effective or ineffective, better or worse than some other way of solving a problem. — (p. 90)

Men kan volgens hem dit bezwaar ondervangen door de politiek meer te bekijken door de ogen van de 'consument'.

— Judgments about a policy or a program will take into consideration not just how it happened to be produced, but whether it produces results in keeping with the expressed intentions of policy makers, with the preferences of particular groups or of the people generally, and whether it is rationally responsive to the character of problems. — (p. 93)

Dan zal het mogelijk worden

— to begin to define the major values of the political system in operational form. That is the values and priorities which actually (rather than merely rhetorically) animate the major actors in politics might be inferrable from recurring patterns of policy consequences. — (p. 99)

Terecht wijst Dolbearre erop, dat een dergelijke 'output-focused approach' geheel op het terrein ligt van hetgeen door diverse theoretici als het onderzoeksgebied voor de politieke studie wordt beschouwd, maar dat deze benadering tot dusverre nogal is veronachtzaamd.

— More than three decades ago, Harold Lasswell suggested that politics be understood as who gets what when and how. More recently, David Easton has stressed output, outcome, feedback, and support as crucial stages of political activity. But the fact is that such areas remain empirically unexplored; we cannot really know *who* gets *what*, or what outputs produce which outcomes or generate what types of feedback, until such questions are studied systematically and empirically. We have left half of the entirety of politics unexamined because of an apparent fascination with the dynamics of the other half, and we have not even explored that side fully. — (p. 91)

Michael Rogin geeft een herwaardering van Truman's groepsbenadering, die naar zijn mening te weinig rekening houdt met de spanning tussen belangen van leiding en leden en die impliciet toch uitgaat van een algemeen belang, namelijk 'the survival of the American political system'. Tegen deze achtergrond komt hij tot een herinterpretatie van de politieke tactiek van de American Federation of Labor die volgens hem door de jaren heen ten onrechte als 'non-partisan' is gekwalificeerd.

Maar niet alleen Dahl en Truman worden onder de loupe genomen. Lewis Lipsitz zet zich af tegen Robert E. Lane en Phil. Converse in zijn onderzoekverslag 'On Political Belief: The Grievances of the Poor'. Voortbordurend op C. Wright Mill's opvattingen merkt hij op, dat Lane zich niet heeft gericht op de grieven van de armen maar in plaats daarvan er de nadruk op heeft gelegd:

— how fully they had accepted both their own place in the social system and the workings of that system itself. — (p. 150)

Hij stelt daartegenover dat vele mensen ernstige grieven en wensen hebben maar dat zij er niet altijd in slagen deze in verband te brengen met tekortkomingen van het politieke systeem. Enkele van zijn belangwekkende conclusies zijn, dat men ideologieën genuanceerder moet analyseren dan is gedaan door Lane en Converse. Zo dient men volgens hem onderscheid te maken tussen 'grievances' en 'issues'. Dit sluit aan bij de opvatting uit diverse andere bijdragen, dat de bepaling van strijdpunten macht vooronderstelt en dat sommige wensen en behoeften in een bestaande machtsstructuur niet als strijd-

punt worden toegelaten.

— Lane's failure to deal with latent grievances, in the absence of what he regarded as a radical ideology, led him to conclude too quickly that because there were no revolutionaries there was also no bitterness. — (p. 167-168)

Hijzelf vond daarentegen bij minder-bedeelden, ook in afwezigheid van een duidelijke radicale ideologie, als dominerend thema een 'sense of being cheated' (p. 165)

De 'view from the bottom' manifesteert zich in deze bundels niet alleen in onderzoeken, maar ook in beschouwingen waarin men zich afvraagt op welke wijze men zijn verzet tegen het Amerikaanse politieke beleid kan rechtvaardigen en wat voor normen er aan buitenparlementaire acties kunnen worden gesteld. Zo vindt men in *An End of Political Science* een bijdrage van Marcus Raskin, 'The Violence Colony', een hoofdstuk uit *Being and Doing: From Deliberation to Liberation* (1970). Raskin, die in 1961 betrokken was bij werk voor de National Security Council, heeft zijn artikel doorspekt met beklemmende anekdoten uit de Strangelove- en Ellsberg-sfeer. Zijn stelling is dat in de Verenigde Staten de politieke structuur is ineengestort omdat er voor het Congres en voor de bevolking in feite geen mogelijkheid meer is om oorlogszuchtigen en militairen onder controle te houden. En dat, aldus Raskin, terwijl de hele opzet van de constitutie is geweest te voorkomen dat enigerlei heerser of militaire klasse de absolute macht zou verkrijgen, in de eerste plaats door het beginsel van de volkssouvereiniteit en in de tweede plaats door een systeem van voortdurende controle op de regering en de militairen. Maar in 1962

— fifteen men in the entire world at the time of the Cuban missile crisis played out their nuclear poker hands while 500 million people waited to find out whether they themselves would live or die. — (p. 94)

Raskin hoopt, dat de tegenstrijdigheden die deze ontwikkeling heeft teweeggebracht, zullen leiden tot een herbezinning op 'first principles, to principles of definition about such matters as the social contract'. De situatie waarin de Verenigde Staten

— spends 700 million dollars a week destroying another nation while not finding ways to spend 10 million dollars to clean up rats. — (p. 103)

leidt hem tot de niet dagelijks gestelde vraag onder welke omstandigheden een volk zijn regering kan ontbinden. Het verrassende is dat daarbij nu eens niet een beroep wordt gedaan op Marx maar op John Locke. *Of Civil Government* levert overtuigende uitspraken op grond waarvan de Amerikanen op het ogenblik hun regering aan de kant zouden kunnen zetten.

In *Power and Community* geeft Michael Walzer met 'Civil Disobedience and

Corporate Authority' een boeiende analyse van normen voor buitenparlementaire acties. Hij wijst erop, dat er speciale situaties van burgerlijke ongehoorzaamheid kunnen zijn, waarin niet de centrale overheid wordt uitgedaagd, maar 'corporate authorities that the state (sometimes) protects'. Aan de hand van sit-down-stakingen bij General Motors in de dertiger jaren analyseert hij de omstandigheden waaronder burgerlijke ongehoorzaamheid naar zijn mening gerechtvaardigd kan zijn. Overigens voldoen de studentenacties uit de afgelopen jaren niet aan zijn criteria.

— First of all, contemporary universities are very different from the General Motor plants of 1936 (or even of 1969). However authoritarian their administrations, their students enjoy personal and civil liberties undreamt of in the factories, and these liberties open the way for a great variety of political activities short of the sit-in, or at least, short of the sit-in as I have described it, with its attendant coercions. And yet, secondly, contemporary student movements have rarely been able to win and hold majority support, in fact, they have rarely attempted in any politically serious way to do so. Their militants have too often rushed into adventures that cannot hope to win such support, in part because they have nothing to do with corporate democratization, in part because they call into question the very functions of the university the militants profess to value. — (p. 243)

De minder geslaagde uiteenzettingen van de dissidenten doen met hun kritiek op de 'social science methodology' denken aan de overwegingen van de kritische theoretici. Daarin moeten veelal Dahl's algemeen theoretische beschouwingen het, ten onrechte, ontgelden. Voorbeelden hiervan zijn in de *Caucus Papers* de bijdragen van Marvin Surkin en van Alan Wolfe en in *Power and Community* het artikel van J. Peter Euben.

In 'Sense and Non-sense in Politics' ziet men Surkin, evenals bij de kritische theoretici het geval was, een politieke kritiek op het maatschappelijke gebruik van wetenschappelijke kennis terugvoeren op een 'social science methodology' die de bron van alle ellende is. De keuze van onderzoeksonderwerpen en het gebruik dat van de kennis wordt gemaakt, worden op één hoop gegooid met de 'social and political nature of this methodology'. Overigens biedt hij als oplossing nu eens geen al of niet negatieve dialectiek, maar eindigt hij met Husserl, Merleau-Ponty en Sartre en met de conclusie, dat — existential phenomenology aligned with a humanistic vision of social change is a radical alternative to behavioralism. — (p. 30)

Een klein gebrek is dat in het geheel niet uit de verf komt wat die nieuwe 'radical methodology of social science' dan wel inhoudt.

In de bundel *Power and Community* zet Euben in 'Political Science and Poli-

cal Silence' de bezwaren tegen 'het pluralisme' weer eens op een rijtje, husselt vervolgens Dahl's uitspraken met opvattingen van Berelson en Lipset door een en bespreekt dit alles, nog royaler dan andere dissidenten, te pas en te onpas met citaten uit Kuhn's *The Structure of Scientific Revolutions*. Het is allemaal des te storender, omdat hij schijnt te veronderstellen, dat zijn opmerking 'No great discoverer has acted in accordance with the motto 'Everything that can be said can be said clearly'' een handleiding inhoudt voor ontdekkers.

Toch zit er zelfs in de meest warrige bijdragen één aspect dat mij van belang lijkt voor de Amerikaanse politikologie: men vestigt de aandacht op uiteenlopende Europese politieke denkers en er is een herbezinning op de betekenis van de politieke filosofie. Men komt de namen tegen niet alleen van Marx en Locke, maar ook van Nietzsche, Kierkegaard, Wittgenstein, Merleau-Ponty, Lévi-Strauss, Sartre en Mannheim. Dat lijkt mij een nuttige impuls ook al ben ik niet van mening dat hierdoor enigerlei 'social science methodology' kan worden terzijde geschoven. Het verruimt echter onmiskenbaar de actieradius bij het mijmeren over de vraag: wat doen we eigenlijk en ten behoeve waarvan?

Deze aandacht voor waarden en doeleinden wordt eveneens gevraagd door Easton in zijn hierboven vermelde 'presidential address', waarin hij opmerkt: — Many years ago, in *The Political System* I argued for the urgent need to reconsider our approach to value theory at the same time as we began the equally critical task of constructing empirical theory. The latter task is now under way in our discipline. The first one, creative construction of political alternatives, has yet to begin — (*Acta Politica*, V, 2, p. 217).

Dat is geen verrassend pleidooi van iemand die als probleemgebied voor de politieke studie de omschrijving heeft gegeven 'the authoritative allocation of values for a society'. De vele mogelijkheden én de grens voor deze studie van waardeproblemen waarvan onder andere Easton en Dolbeare reppen, vindt men in de eerder genoemde beschouwingen van Brecht.

Dit alles levert toch in de kritiek een ander accent op dan door kritische theoretici over de sociologie wordt geuit. Daar het bezwaar, dat de sociologie haar arbeidsterrein zodanig heeft afgegrensd dat er geen ruimte is voor 'een maatschappelijke visie' — hier de kritiek, dat althans de afgelopen 15 à 20 jaar politikologen zich slechts met een deel van hun ruim genoeg omliggende probleemgebied hebben beziggehouden en een groot deel van hun terrein nog onvoldoende hebben geëxploreerd. Bij de kritische theoretici zien we de eis dat de visie die men behoort aan te hangen als socioloog gericht moet zijn op de menselijke emancipatie; bij de politikologen behalve gedaas over een ander 'social science methodology' ook de eis om een systematisch onderzoek

in te stellen naar allerlei mogelijke waarden, met daarnaast veelal een persoonlijke stellingname ten behoeve van de maatschappelijk verdrukten.

De verdienste van de besproken bundels is dat door deze 'view from the bottom' op verfrissende wijze de aandacht wordt gericht op problemen die van wezenlijk belang zijn voor de beoefening van de politikologie, maar die in de routine van de geslaagden onvoldoende reliëf hebben gekregen. Een nieuwe generatie heeft met de nodige overdrijving de problemen van een veranderende wereld naar voren gebracht. Daardoor vindt men opmerkelijke uitspraken ook in artikelen die niet verder komen dan het signaleren van problemen. Als illustratie kan gelden een voetnoot bij Sanford Levinson's bijdrage in *Power and Community* 'On 'Teaching' political Science' naar aanleiding van een passage waarin hij erop wijst, dat studenten ook oog moeten krijgen voor de kwaliteit van het politieke stelsel zoals die door achtergebleven groepen wordt ervaren.

— The present tendency of political science to look at politics 'from the top down' (in plaats van 'looking at society from the bottom up', H. D.) is confirmed by the eagerness with which several major universities were quick to offer Lyndon Johnson and Hubert Humphrey academic positions after their respective withdrawals from the American government. None of the political science departments so eager to take advantage of the 'special knowledge' provided by these men have been willing to offer similar appointments to, say, Eldridge Cleaver or George Wiley, the head of the National Welfare Rights Organization, who might also be felt to have 'special qualifications' to interpret the operations of the American political system. This is not to argue, incidentally, that it would necessarily be desirable to start appointing a wide range of political activists to academic positions, but only that the appointment mechanisms of the profession now are biased in favor of one kind of political activist — those who have succeeded within conventional American politics. — (p. 83-84)

De stormachtige beweging van de dissidenten lijkt enigszins uitgewoed en gekanaliseerd te zijn nu met ingang van november 1970 een eigen vakblad is verschenen *Politics and Society*. In de beknopte redactionele inleiding van het eerste nummer vindt men nog eens een samenvatting van de kritiek op de dominerende trends in de Amerikaanse sociale wetenschappen die andere vakbladen doordringen. Inhakend op verwijten van C. Wright Mills wordt opgemerkt:

— The leading professional social science journals continue to be obsessed with technique at the expense of imagination, significance, and readability. Many of our colleagues have been uneasy about the absence of forums for the publication of well-written solid scholarship dealing with important

political concerns. — (p. 1)

De redactie

— will promote undersupported areas of research, emphasize the use of lucid English in its articles, and examine what Robert Lynd called 'some outrageous hypotheses'. We hope to promote a quest for the good community, polity, and society. —

en men doet een beroep niet alleen op politikologen, maar ook op sociologen, historici en 'scholars in other fields' die het met dit redactionele uitgangspunt eens zijn om bijdragen in te sturen.

De eerste drie nummers bevatten artikelen niet alleen van de voorhoede die zich ook al in de beide bundels heeft gepresenteerd, zoals Kettler, Parenti, Petras, Rogin en Wolfe, maar ook van vele anderen, voornamelijk jonge politikologen, dikwijls werkzaam als associate professor of assistent professor. In die eerste drie nummers is men erin geslaagd een zodanig aantal minder gangbare, politiek-relevante onderwerpen bijeen te brengen dat voor mij althans de totale leesbaarheid aanmerkelijk groter is dan die van andere vakbladen. Men vindt hier artikelen over totalitarisme, de roeping van radicale intellectuelen, mogelijkheden van politieke verandering, tien jaar Cubaanse revolutie, Black Power, de uitroeiing van Indianen, consumentenbescherming en de sociale achtergrond van de Amerikaanse 'National Security Managers'. Wel vrees ik dat deze aantrekkelijkheid van het tijdschrift slechts een kortstondig uitvloeisel zal blijken te zijn van het nieuwe van het tijdschrift. Want het succes van de nieuwe generatie bij het aansnijden van kritische onderwerpen is zo groot, dat in toenemende mate ook andere, gevestigde vakbladen openstaan voor artikelen in dit genre. En bovendien biedt het aanboren van nieuwe probleemgebieden nog geen garantie voor de kwaliteit van de boorders. Naarmate meer mensen zich met deze nieuwe ontwikkelingen gaan bezighouden, zal ook hier de originaliteit van de enkelingen omspoeld worden door de middelmatigheid van de velen met een nieuwe routine. Reeds nu vindt men in verschillende artikelen niet de nagestreefde luciditeit van het Engels maar het nieuwe jargon van geëngageerden.

Iets van de verstarring van een geslaagde nieuwe impuls is af te leiden uit de laatste bijdrage in het derde nummer. Wolfe, de activist van het eerste uur, mederedacteur van *The Caucus Papers* en van *Politics and Society* doet daar uit de doeken waarom hij uit de Caucus is gestapt. Zijn artikel 'Unthinking about the Thinkable: Reflections on The Failure of The Caucus for a New Political Science' geeft met wrange humor een overzicht van de activiteiten van de Caucus. Hij verwijt de Caucus zich niet systematisch radicaal links te hebben opgesteld in zijn werkzaamheden. Zo schrijft hij over de bijeenkomst van de APSA in 1969:

— In a year in which President Nixon continued to fight an imperialist war, in which no significant steps had been taken to combat racism, in which city and country-side had discovered a suffocating pollution, radical political scientists had decided to spend their time running for office in the APSA — (p. 397-398)

En over de bijeenkomst van 1970, waarin Hans Morgenthau de kandidaat van de Caucus was voor president van de APSA:

— Considered a radical by the political science establishment which never chose to honor this most famous of all political scientists with the presidency of the association, Morgenthau was also distrusted by radicals outside or marginal to the field for his anti-communism and infatuation with 'realism'. Morgenthau lost the election and the Caucus lost the support of more and more radicals coming out of graduate school who could not understand what the Caucus represented. It also lost me. The Cambodian invasion and the repression of the Black Panther Party finally clarified for me the need to escape Caucus-type work and engage my activities elsewhere. — (p. 399)

Hieruit spreekt een irritatie over de machteloosheid om op korte termijn in een gecompliceerde wereld gewenste veranderingen door te drukken. Het is voor de hand liggend dat mensen met een bepaald politiek temperament dan hun energie gaan gebruiken voor werk dat met die gewenste veranderingen in directer verband staat dan het geval is met activiteiten binnen een organisatie van vakgenoten. Maar daarnaast komt hierin een misvatting naar voren over de taak van een 'professional organization' die al eerder is gemanifesteerd in zijn artikel in *The Caucus Papers* over 'The Professional Mystique'. Wolfe laat zich daarin verbitterd uit over het feit, dat links radicalen zoals hij wegens hun uitgesproken politieke meningen door vakgenoten van 'unprofessional' handelen worden beschuldigd, terwijl naar zijn mening veel zogenaamd 'professional' geschrijf een conservatief vooroordeel inhoudt. Wolfe geeft een aantal illustraties van de wijze waarop het etiket 'unprofessional' wordt opgeplakt bij diegenen wier onorthodox gedrag niet naar de zin is van machtige vakgenoten. Terecht signaleert hij de hypocrisie van diegenen die hun eigen verhulde conservatisme vanzelfsprekend vinden, maar bezwaren aanvoeren tegen radicalen die zich duidelijk als zodanig manifesteren. Zijn uitspraak 'conservatives within universities made a distinction between acting politically and acting professionally' (p. 292) doet, mede gezien de gehele context, vermoeden dat naar zijn mening dit onderscheid een conservatieve truc is. Mij lijkt het daarentegen een zeer juist onderscheid, ook al wordt er, zoals Wolfe aantoonde, misbruik van gemaakt. Zo is er inderdaad een verschil te maken tussen een politieke organisatie en een vakorganisatie, waarvan mensen met uiteenlopende politieke opvattingen maar met hetzelfde beroep lid

zijn ter behartiging van allerlei vakbelangen. Wolfe wijst erop, dat radicalen soms

— ... asked professional associations to go on record as condemning the war in Vietnam; this was countered, until it recently became more popular to take such positions, by the argument that to take political positions as an institution is an unprofessional way of acting. — (p. 293)

Ik deel het standpunt, dat een dergelijke stellingname niet op de weg ligt van een vakorganisatie. Het is een extreme drijverigheid om standpuntbepalingen in dergelijke organisaties uit te lokken en iedereen in de hoek van de politieke vijand te drukken die daar niet op wil ingaan. Het is duidelijk, dat bij succes van mensen als Wolfe de APSA een intolerante, linkse politieke organisatie zou zijn geworden. Hij zal tegenwerpen dat het nu een rechtse politieke organisatie is, omdat men zich tegen zijn streven verzet. Voor mijn gevoel is er evenwel een groot verschil tussen een vakorganisatie die zich als zodanig uitsprekt over enigerlei gewenste algemeen-politieke oplossing en een vakorganisatie die daar principieel van afziet, daarmee zijn leden de vrijheid latend er zelf allerlei politieke opvattingen op na te houden die zij in hun *individuele* vakbeoefening en in uiteenlopende politieke organisaties tot uitdrukking kunnen brengen. Uiteraard sluit dit niet uit, dat vakorganisaties in hun totale beleid bijvoorbeeld tegen een rechtse politieke trend kunnen aanleunen. Indien dat het geval is, is het de taak van dissidenten om dit aan de kaak te stellen. Als het zich uit in achterstelling van linkse vakgenoten dienen zij ernaar te streven dit ongedaan te maken. Maar het is geen reden om tegenover uitwassen van de ene kant een uitwas naar de andere kant als ideaal te gaan poneren. De linkse radicalen zullen stellig roepen, dat zich hier de pluralistische, liberalistische quasi-democraat verraadt die zich druk maakt om tolerantie en meningsvrijheid, terwijl een groot deel van het mensdom met napalm of 'structureel geweld' wordt onderdrukt. Het zij zo. Het zou goed zijn als lieden met extreme neigingen meer het besef kregen, dat bijvoorbeeld iedere beoefening van de sociale wetenschappen slechts kan gedijen dankzij ten onrechte gehoorde 'burgerlijke' vrijheden. Slechts daardoor is kritiek op het bestaande *mogelijk*, ook al wordt deze kritiek dan niet door iedereen met open armen ontvangen, ook al kan deze tot allerlei sociale druk en discriminatie van de critici leiden en ook al zal menigeen mede om die redenen liever kritiek achterwege laten.

Een van de velen die aan den lijve het ontbreken van deze vrijheden heeft ervaren, de Poolse filosoof Leszek Kolakowski, heeft hierover behartenswaardige uitspraken gedaan in de *Haagse Post* van 22 september 1971, p. 36-41, en in *Vrij Nederland* van 28 augustus 1971. In het vraaggesprek met *Vrij Nederland* zegt hij:

— Poolse studenten, die in maart 1968 demonstreerden verlangden niets

meer dan de traditionele vrijheden: vrijheid van meningsuiting, persvrijheid, vrijheid van onderwijs, vrijheid van vereniging — alles wat in sommige linkse kringen 'bedriegelijke listen van de bourgeoisie' heten. Onlangs schreef een Poolse vriend uit Zweden mij dat als hij met hen in contact komt, hij steeds het gevoel heeft, dat hij een film bekijkt, waarvan het einde hem al bekend is. —

Mensen als Kruihof, Wolfe en Surkin blijven inmiddels scripts maken voor deze film met fatale afloop. Bij Wolfe en Surkin blijkt dit ook uit de slotpassage van de inleiding van *The End of Political Science*, waarin zij het einde bepleiten van de politikologie. In plaats daarvan moet er een 'political social science' komen, die blijkens de overige uitlatingen uitsluitend radicaal links moet zijn. Een eng perspectief, in dubbel opzicht.

Politikologische kritiek

Hoe terecht er, ondanks juiste kritiek op impliciete politieke stellingname van sommige Amerikaanse politikologen, een streven is naar 'waardevrije', 'objectieve', wetenschappelijk verantwoorde analyse van politieke verschijnselen en hoezeer op die wijze ook kritiek op bestaande toestanden kan worden uitgeoefend, blijkt uit twee werken van de man die het het meest en het meest ten onrechte heeft moeten ontgelden bij de nieuwe generatie van Amerikaanse politikologen, Robert A. Dahl: het in 1970 verschenen *After the Revolution? Authority in a Good Society* en zijn in 1971 verschenen *Polyarchy, Participation and Opposition*.

Centraal in zijn *Polyarchy* is de beantwoording van de vraag waarmee zijn boek opent: gegeven een régime waarin de tegenstanders van de regering zich niet openlijk en legaal kunnen organiseren in politieke partijen teneinde zich in vrije en eerlijke verkiezingen tegen de regering te verzetten, welke voorwaarden begunstigen of belemmeren dan een transformatie naar een régime waarin dat wel mogelijk is. Evenals in al zijn andere werk sinds zijn *Preface* uit 1953 reserveert Dahl de term democratie voor een politiek stelsel waarin de macht gelijkmatig is verdeeld onder de leden van het systeem, of, zoals het hier wordt uitgedrukt

— . . . . a political system one of the characteristics of which is the quality of being completely or almost completely responsive to all its citizens. — (p. 2)

Hij handhaaft zijn oude stelling, dat een dergelijk systeem in werkelijkheid onbestaanbaar is en slechts als ideaal denkbaar en daarom hanteert hij wederom de term polyarchie voor die 'real world systems' die enigermate, zij het altijd onvolledig, voldoen aan de voorwaarden gesteld door het ideaal. Men zou al Dahl's werk kunnen beschouwen als nadere toelichtingen op zijn stellingen, dat democratie een onbereikbaar ideaal is dat desondanks moet wor-

den nagestreefd en dat een onvolmaakte polyarchie in het algemeen is te prefereren boven enigerlei onvolmaakte of volmaakte dictatuur.

De reden waarom democratie als onbereikbaar ideaal wordt gezien blijkt als men kijkt welke eisen er door Dahl aan worden gesteld. *Alle* burgers zouden dan onbelemmerd de gelegenheid moeten hebben om hun voorkeuren te formuleren, deze anderen duidelijk te maken door individuele en collectieve actie en deze voorkeuren gelijkmatig te laten meewegen in het gedrag van de regering.

Nieuw is hier dat hij bij de uitwerking van deze voorwaarden nadrukkelijk twee dimensies onderscheidt. De eerste is de mate waarin binnen een politiek systeem oppositie of politieke concurrentie officieel erkend is, aan hoe weinigen eventueel ook dit recht is toegestaan. De tweede is de mate waarin de politieke participatie onder de bevolking is toegestaan, de mate van inclusiviteit. Als vier uitersten onderscheidt hij dan:

- 1 — gesloten hegemonieën, zonder participatie van de burgers en zonder erkend recht op oppositie van welke enkelingen of groepen ook;
- 2 — concurrerende oligarchieën, zonder participatie van de burgers maar met een erkende oppositie van speciale groepen, een situatie die zich bijvoorbeeld in Groot-Brittannië voordeed vóór de kiesrechtuitbreidingen in de tweede helft van de 19de eeuw;
- 3 — inclusieve hegemonieën, met participatie van de burgers maar zonder erkende oppositie, een toestand als in de Sowjet-Unie waar algemeen kiesrecht is maar geen oppositiemogelijkheid;
- 4 — polyarchieën, met participatie van de burgers en met politieke concurrentie.

Wanneer een systeem politieke oppositie of concurrentie gaat toestaan, dan spreekt Dahl van liberalisering; bij vergroting van de participatie, dus bij toenemende inclusiviteit, van popularisering. Iedere wijziging van een régime die liberalisering én toeneming van participatie inhoudt, noemt hij democratisering en

— Polyarchies, then, may be thought of as a relatively (but incompletely) democratized regimes, or, to put it another way, polyarchies are regimes that have been substantially popularized and liberalized, that is, highly inclusive and extensively open to public contestation. — (p. 8)

Dahl wijst erop, dat een eerste democratiseringsfase is geweest de overgang van hegemonieën en concurrerende oligarchieën naar 'near-polyarchies', hetgeen zich in de westelijke wereld in de 19de eeuw heeft voorgedaan. Een tweede fase was de overgang van 'near-polyarchies' naar 'full polyarchies', een ontwikkeling die in een aantal Europese landen in de jaren tot de tweede wereldoorlog is geschied. Een derde fase is de verdere democratisering van volledige polyarchieën, die al voor de tweede wereldoorlog is begonnen en

waarvan hij zegt:

— the process seems to have renewed itself in the late 1960s in the form of rapidly rising demands, notably among young people, for the democratization of a variety of social institutions. — (p. 10-11)

Dahl waarschuwt, dat hij zich in dit boek slechts met de twee eerste fasen bezighoudt en dan alleen nog voorzover het betreft het niveau van de nationale staat. Hij laat dus buiten beschouwing wat zich op lager publiekrechtelijk niveau binnen de staat afspeelt. Evenmin wordt behandeld de democratisering binnen allerlei organisaties, die van betekenis zijn voor de 'eigen konkrete werksituatie' om het huidige jargon nog maar eens te gebruiken, welke problematiek overigens grondig wordt geanalyseerd in *After the Revolution?* Zijn beperking in *Polyarchy* motiveert hij als volgt:

— Of the 140 nominally independent countries existing in 1969, about two dozen were highly inclusive and had highly developed systems of public contestation: they were, in short, inclusive polyarchies' . . . 'Whether some nonpolyarchies can overleap the institutions of polyarchy and arrive somehow at a fuller democratization than now exists in the polyarchies, as ideologues sometimes promise, seems remote, in the light of the analysis that follows. — (p. 11)

In zeven hoofdstukken waarin Dahl zich opnieuw de meest systematische en heldere denker over democratie toont die ik ken, onderzoekt hij zeven reeksen voorwaarden die voor falen of welslagen van een polyarchie van betekenis kunnen zijn, namelijk de volgorde waarin liberalisering of popularisering zich voordoet, de mate van centralisatie in de sociaal-economische orde, het niveau van sociaal-economische ontwikkeling, de mate van ongelijkheid, het bestaan van subculturen, buitenlandse invloeden en de overtuigingen van politieke activisten. Zijn conclusies zijn onder andere, dat het irreëel is te veronderstellen, dat in de komende twee generaties het aantal nationale polyarchale systemen zich sterk zal wijzigen.

— As with a great many things, the safest bet about a country's regime a generation from now is that it will be somewhat different, but not radically different, from what it is today. — (p. 209)

Eén hoofdstuk verdient in het kader van deze gehele beschouwing nader commentaar, omdat Dahl daarin ten dele vrij direct ingaat tegen critici die speciaal hem onder vuur hebben genomen, die ten onrechte uit zijn pleidooi ten gunste van polyarchale systemen hebben geconcludeerd, dat hij de Amerikaanse situatie de best mogelijke acht en die in hun teleurstelling over de Amerikaanse politiek bij tijden een linkse, intolerante dictatuur lijken te bepleiten tegenover een verachtelijk pluralisme dat zoveel leed toelaat. In het desbetreffende hoofdstuk 'Does Polyarchy Matter' zet Dahl zijn politieke

voorkeur uiteen en verwerpt hij de geliefde radicale suggestie, dat een eigen voorkeur onvermijdelijk de wetenschappelijke analyse zal doordringen.

— The conceptual scheme I employ in this book reflects a commitment (or as others might see it, a bias) in favor of polyarchy as against less democratic regimes. (What may not be apparent, since it is less relevant to the subject of this book, is a bias also in favor of greater democratization of polyarchies). Nonether less, I do not assume that a shift from hegemony toward polyarchy is invariably desirable. Let me make clear at once my conviction that a shift from hegemony toward polyarchy is frequently desirable; my belief furnishes one of the motives for examining the subject of this book and for formulating the central questions and the concepts as I do. — (p. 31)

Maar tegen alle dialectische fijnproevers in, die niet moe worden te beweren dat alle begrippen principieel doortrokken zijn van de eigen waardebeeping, volgt dan:

— Strictly speaking, however, one could deal with the questions posed in this book and employ the concepts set out here with no assumptions at all as to the desirability of any particular direction of change. In fact, even one who held the extreme position that a shift from hegemony toward polyarchy is *never* desirable would want to understand, I should think, the conditions required to prevent such a change. In this sense, the analysis is intended to be independent of my commitments or biases in favor of polyarchy — though given the difficulties of data-analysis at this stage I may not have wholly succeeded. — (p. 31-32)

In dit hoofdstuk somt Dahl nog eens de positieve kanten op van een polyarchie of 'zogenaamde democratie', wat daar ook de tekortkomingen van mogen zijn. Die uitvoerig toegelichte voordelen zijn: de klassieke liberale vrijheden, grote sociale verscheidenheid van de politici, politieke activering bij toenemende liberalisering en participatie van steeds nieuwe groepen en een grotere verscheidenheid van voorkeuren en belangen die in de politiek worden betrokken. Tot nu toe is echter nog niet duidelijk, aldus Dahl, of het overheidsbeleid in de aard van zijn besluiten onder het ene of andere régime veel verschilt. Hij veronderstelt, dat hierop een zodanige invloed uitgaat van het niveau van technisch-economische ontwikkeling, dat de aard van het régime zelf nauwelijks een zelfstandige invloed heeft. Wel van grote betekenis is, dat naar zijn oordeel binnen een polyarchie nimmer op zo massale schaal fysieke overheidsdwang wordt gebruikt als in sommige hegemonieën (zoals Nazi-Duitsland en in de Sowjet-Unie tijdens de Stalinistische zuiveringen) het geval kan zijn. De attente lezer van de kritische Amerikaanse bundels denkt onmiddellijk: en de Indianen en negers dan? Dahl stelt zelf de vraag ook. Hij wijst erop, dat deze relatieve beperking van fysieke overheidsdwang

alleen geldt voor groepen die tot de participatie zijn toegelaten en zich niet uitstrekt tot groepen die als buitenstaanders van het systeem worden beschouwd. Hij meent dan ook:

— It would not be entirely unreasonable to define polyarchy as requiring a degree of inclusiveness greater than that met by the United States, in which case this country would have to be classified as a near polyarchy. — (p. 29)

Uiteenzettingen over polyarchie, toegepast op concrete landen, hebben tot misverstanden aanleiding gegeven doordat men veelal de op het moment bestaande structuur beschrijft, vervolgens herinnert aan het onbereikbare van het democratische ideaal, waarna in de formulering nogal eens een zekere berusting blijkt dat het allemaal toch niet zoveel beter kan en de bestaande situatie altijd nog beter is dan in niet-polyarchieën. Juist het element van het meerdere en mindere dat wel degelijk mogelijk is in een polyarchie en dat tot misverstanden aanleiding heeft gegeven, wordt uitvoerig geanalyseerd in *Polyarchy*.

Nog een ander veelvuldig voorkomend misverstand komt aan de orde. Critici vallen de bestaande vormen van nationale polyarchie nogal eens aan, omdat naar hun mening daarbinnen geen plaats is voor allerlei andere vormen van menselijke zelf-ontplooiing, die eveneens tot het democratische ideaal behoren. Wanneer men de geciteerde teksten van Kruithof en Wolfe leest, dan krijgt men de indruk dat zij via revoluties best de nationale polyarchie kwijt willen om ruim baan te maken voor de menselijke emancipatie, die voor hen de ware vorm van democratisering is. Geen van beiden vertelt wat er dan moet gebeuren, maar hun veelvuldig geschermd met Marx en Lenin doet vermoeden, dat zij daar best een dictatuur voor over hebben. Tegelijk met hun terechte kritiek op bestaande misstanden verwerpen zij polyarchale situaties uit naam van een verdere democratisering. Wat daar bij hen onder wordt verstaan is niet altijd duidelijk, behalve dat het iets is dat alle denkbare misstanden uit de weg ruimt. Het aardige in *Polyarchy* is nu dat Dahl laat zien wat men aan mogelijkheden tot verdere democratisering terzijde schuift als men het zonder polyarchie moet stellen. Bovendien vergeten de critici, dat vele misstanden niet direct betrekking hebben op de organisatie van de nationale staat, maar op allerlei organisaties daarbinnen, van lager publiekrechtelijk niveau en op niet-publiekrechtelijke organisaties, waarin allerlei autoritaire toestanden kunnen bestaan. Sterker dan in zijn voorgaande werk accentueert Dahl in *Polyarchy*, dat deze uiteenlopende organisaties op verschillende niveaus een afzonderlijke behandeling verdienen.

— the analysis here deals with national regimes, that is, regimes taken at the level of the country, or, if you will, the legally independent state, or, to

use less appropriate terms, the nation or the nation-state. Doubtless some of the analysis could be applied to subordinate levels of political and social organization, such as municipalities, provinces, trade unions, firms, churches and the like; perhaps some of it might even be relevant to the politics that are emerging at more inclusive levels — international organizations of various kinds. But the argument is specifically developed only with respect to national regimes. — (p. 11-12)

Deze algemenere problematiek komt wel aan de orde in zijn *After the Revolution?*, met als ondertitel *Authority in a Good Society*. Dahl neemt hierin op nog directer wijze de strijd op met de linkse activisten die zo vlot revolutie willen om der wille van de democratisering. Hij laat merken dit koketteren met revolutie onzin te vinden, maar wel van mening te zijn dat bestaande gezagsstructuren zijn ondergraven en dat een verdere democratisering zich aandient. Bij zijn antwoord op de vraag wat dat wel en niet kan inhouden, worden en passant alle slogans en hooggespannen verwachtingen doorgeprikt die de afgelopen jaren als motor van vele acties hebben gefungeerd. Hij gaat er vanuit, dat thans allerlei bestaande gezagspatronen, patronen dus van legitieme machtsuitoefening, uitgehold worden omdat dit gezag als niet democratisch wordt ervaren. Hij vindt dat zeer begrijpelijk, omdat het democratische ideaal continu als impuls van vernieuwing kan werken, ook al is er de laatste decennia een zekere berusting geweest in aanvaarding van bestaande toestanden.

De roep om verdere democratisering van de gezagsuitoefening steunt erop, dat macht slechts legitiem kan zijn als zij is gebaseerd op volledig democratische processen. Dat leidt hem tot een uitvoerige analyse van de grondslagen van gezag, opgevat als legitieme macht. Hij voert drie criteria in om te onderzoeken wanneer hij besluitvormingsprocessen die hemzelf betreffen als juist aanvaardt. Het zijn:

— *persoonlijke keuze*, als het besluitvormingsproces resulteert in een beslissing die met zijn eigen voorkeur overeenkomt;

— *competentie*, als bij het besluitvormingsproces een speciale deskundigheid nodig is en men de opvatting huldigt dat de beslissing zonder die deskundigheid minder goed zou uitvallen;

— *economie*, als bij het besluitvormingsproces op bevredigende wijze de voordelen van het besluit zijn afgewogen tegen het offer van de benodigde tijd, aandacht en energie.

Zijn beschouwingen over het criterium van de persoonlijke keuze brengen hem tot de conclusie, dat het als *algemene* norm voor de beoordeling van een régime slechts zinvol is indien het geldt voor iedereen in de desbetreffende organisatie. Als zodanig ziet hij het als een eerste versie van de politieke

gelijkheid en aangezien er geen sprake kan zijn van democratie zonder politieke gelijkheid, is hier al meteen het probleem van een democratisch gezag aan de orde. Dit leidt hem tot een uiteenzetting over de besluitvorming in een organisatie van gelijken waarbij, voortbouwend op *A Preface*, uiteraard het meerderheidsbeginsel aan de orde komt. Dit beginsel is voor ieder individueel slechts aanvaardbaar als hij niet continu bij de minderheid thuishoort. Maar wat moet er gebeuren, als dat wel het geval is? Dan kunnen er verschillende oplossingen worden nagestreefd, zoals:

— een systeem van wederzijdse garanties bijvoorbeeld via gekwalificeerde meerderheden of via een vetorecht;

— afsplitsingen van het systeem waardoor meer homogene groeperingen overblijven;

— een onderwerp onttrekken aan de collectieve besluitvorming en overlaten aan individuele beslissingen. Ofschoon sommige terreinen van besluitvorming zich daarvoor niet lenen, bijvoorbeeld brandbestrijding of defensie, is er een groot gebied waarop het in principe al of niet mogelijk is persoonlijke beslissingen toe te laten.

Deze beschouwing over de persoonlijke keuze en het probleem dat zich voordoet als voor iedereen deze norm moet gelden, is een detaillering van de uiteenzettingen in *A Preface*. Nieuw is zijn beschouwing over de twee andere criteria waarmee in iedere zinnige organisatie rekening moet worden gehouden: de competentie en de economie. Dahl maakt duidelijk, dat het competentie criterium politiek neutraal is in die zin, dat het noch pro- noch anti-democratisch is, maar:

— If you believe, as I do, that *on the whole the ordinary man is more competent than anyone else to decide when and how much he shall intervene on decisions he feels are important to him* (curs. Dahl, then you will surely opt for political equality. But if you believe that he is less competent in this fundamental way than some particular person or minority, then I imagine that like Plato your vision of the best government is an autocracy of this qualified person or elite. — (p. 35)

Maar wanneer men een voorkeur heeft voor democratie in de staat, op grond van principieel gelijke competentie van ieder, dan sluit dat niet uit dat in andere organisaties het gezag kan worden aanvaard als uitvloeisel van ongelijke, meerdere competentie van enkelen waarbij Dahl herinnert aan de aloude voorbeelden van de arts en de kapitein op het schip.

Als derde element waarmee rekening wordt gehouden bij gezagsaanvaarding, noemt Dahl besparing van tijd en inspanning. Hij geeft een serie uitvoerige, simpele rekensommetjes om te laten zien dat reële discussie over besluitvorming slechts in kleine groepen van 10 tot 20 mensen kan plaatsvinden en merkt enigszins vermoeid op:

— Until recently, I had supposed all this was obvious; yet how many speakers I have heard of late who talk as if people are willing to participate in decisions without any regard for the costs of time: as if time had no value as if attending meetings had no costs. — (p. 44)

Zijn conclusie is, dat dit economie criterium weinig aandacht heeft gekregen in de klassieke politieke theorie, en ten onrechte want:

— When you begin to apply the Criterion of Economy to authority you are soon driven to a discovery of very great importance: *What is an optimal system for making decisions is not necessarily what we ordinarily think of as 'ideal'. In fact the optimal is almost always different from the ideal.* (curs. Dahl) (p. 48)

Dat komt, aldus Dahl, omdat wat wij een ideaal noemen, bestaat uit het maximaliseren van één waarde met veronachtzaming van andere waarden

— just as Plato did not seem to weigh the cruel costs his republic of perfect justice would levy on family love by first driving out everyone over ten.

— (p. 48)

Daartegenover doet de opvatting van een optimum minder dramatisch aan, maar:

— it does recognize that there are many important values in this world and that usually you cannot maximize one value indefinitely without creating astronomical costs to another. — (p. 49)

— Curiously, no one seems to have asked Socrates these questions, or if they did Plato does not reveal it. — (p. 49)

Dit betekent, dat ook als men politieke gelijkheid en een veronderstelling van gelijke competentie in de staat wenselijk acht, toch beperkingen op deze beginselen onvermijdelijk kunnen zijn door het economiebeginsel. Bovendien is het mogelijk, dat er naast de staat andere organisaties zijn, waarin bijvoorbeeld ongelijke competentie tot een afwijkende optimale gezagsstructuur zal leiden bij de afweging van voor- en nadelen volgens deze criteria. Dahl geeft toe, dat dit afwegen een buitengewoon ingewikkeld proces is.

— However that may be, the conclusion that simplistic, one-dimensional ideas about authority are bound to be wrong is an idea so threatening to those who hold simplistic one-dimensional views of the world, and their name is legion, that I fear they may reject all I have said without reflection. Yet I hope they may pause long enough to consider the possibility, which I believe to be a fact, that simple conceptions of authority are more likely to lead to despotism than to liberty, equality, and democracy or, for that matter, to a well-ordered government of wise and virtuous guardians. — (. 56-57) . . . .

Nadat Dahl heeft uiteengezet, dat de drie gronden voor gezagsaanvaarding

ruimte laten voor gezagsorganisaties waarbij het optimum niet democratisch is — bijvoorbeeld als men uitgaat van ongelijke competentie op het terrein waarop het gezag wordt uitgeoefend — laat hij zien dat ook democratische gezagsuitoefening een verscheidenheid van vormen kan aannemen door de uiteenlopende betekenis die de drie criteria kunnen hebben. Hij onderscheidt en analyseert achtereenvolgens 'committee democracy', 'primary (or town meeting) democracy', 'referendum democracy' en als vierde 'representative democracy'. Hij constateert, dat de eerste optimaal functioneert met 10 à 12 mensen, de tweede in ieder geval niet meer kan werken met 20.000 mensen, de derde alleen zinvol is als aanvulling op de vierde vorm — de enige die het probleem van het aantal aan kan. Unanimiteit acht hij het kenmerk van 'committee democracy', concurrentie en meerderheidsbesluitvorming voor 'representative democracy'. Tenslotte voegt hij een vijfde democratische gezagsvorm toe, 'delegated authority', als onvermijdelijk instrument ter effectivering van democratische beslissingen.

Uitvoerig gaat hij in op de mogelijkheden en beperkingen van de 'primary democracy', zo zeer bepleit door:

— some elements of the New Left who, not realizing how much they were merely restating a very ancient tradition, insisted that people who are affected by decisions have the right to participate directly in making those decisions. Their demand for 'participatory democracy' was simply a renewed assertion of Rousseau's insistence that the only legitimate source of authority is primary democracy. — (p. 81)

waarbij hij zich afvraagt of

— any recent advocate of participatory democracy has made a case one-tenth as powerful as Rousseau made his. — (p. 82)

Hij signaleert onder andere een opmerkelijke tegenstrijdigheid tussen de eis van een kleine gemeenschap zonder welke geen directe democratie mogelijk is en het beroep op het 'principle of affected interests', op grond waarvan deelneming aan de besluitvorming wordt verlangd. De consequentie van dat beginsel is namelijk dat

— for every different set of persons affected there be a different association or decision-making unit. — (p. 64)

Zijn conclusie is, dat wij een grote verscheidenheid van organisaties nodig hebben van verschillende afmetingen voor uiteenlopende doeleinden, die alle hun eigen optimum-eisen stellen, maar dat, om der wille van een reële persoonlijke betrokkenheid, men de organisatie-eenheid zo klein moet maken als verenigbaar is met de zaken waarmee de organisatie zich bezighoudt.

Op basis van deze beginselen analyseert hij drie problemen, waarbij nog eens duidelijk wordt dat hij onmogelijk als aanhanger van de status quo in de

Verenigde Staten kan worden beschouwd. Hij behandelt deze problemen mede: — because this country has allowed great departures from reasonable principles of authority to occur with all too little public challenge. — (p. 105)

Als eerste probleem noemt hij de ongelijkheid in politieke hulpmiddelen als gevolg van rassendiscriminatie, inkomens- en vermogensongelijkheid. Zijn stelling is, dat een optimale oplossing van het gezagsprobleem in de Amerikaanse maatschappij nimmer kan worden gevonden als niet deze ongelijkheden sterk verminderen. Maar een dergelijke vermindering van de ongelijkheid, dus een verdere democratisering, wordt naar zijn mening niet belemmerd door:

— that bugbear with which the Left, old and new, is invariably so obsessed, an elite of wealthy men, or even that military-industrial complex so much referred to these days, but rather the military-industrial-financial-labor-farming-educational-professional-consumer-over and under thirty-lower/middle/upper class complex that, for want of a more appropriate name, might be called the American people. — (p. 110)

Dat komt, omdat er naar zijn mening in de Verenigde Staten gelijk met een egalitair ethos een te grote tolerantie bestaat ten opzichte van een ongelijkheid die groter is dan in vele westeuropese landen.

Het tweede probleem dat hij met behulp van zijn criteria analyseert, is de grote onderneming met zijn 'public authority' maar 'private rulers'. Uiterst pragmatisch wijst hij erop dat in een *redelijke* maatschappij, waarin men voor de rechtvaardiging van het gezag geleid wordt door zijn drie beginselen, een economische onderneming ongetwijfeld zou worden beschouwd als een associatie van al diegenen die betrokken zijn bij de activiteiten van de onderneming. En de organisatie daarvan zou in het licht van zijn criteria een technisch probleem moeten zijn in plaats van een ideologisch vraagstuk. Zowel het Amerikaanse pleidooi voor de zogenaamde particuliere onderneming als het socialistische antwoord van gemeenschappelijk bezit van productiemiddelen acht hij onjuist, omdat beide opvattingen 'een van de grote mythen van de 19de eeuw aanvaarden, namelijk dat eigendom, verantwoordelijkheid voor de interne organisatie en wettelijk recht op de winst van de onderneming alle in handen moeten zijn van dezelfde personen. Hij wijst erop, dat kapitalistische en socialistische theoretici altijd in hun beschouwingen een of twee van de drie soorten regels waarmee een onderneming te maken heeft, onder tafel hebben gewerkt. De drie soorten regels zijn: regels voor de interne organisatie, marktmechanismen en overheidsregels. In zijn uitwerking bepleit hij voor de interne organisatie enigerlei vorm van zelfbestuur waarvan in Zuid-Slavië één mogelijke variant wordt beproefd. Hij haakt hierbij in op het verschijnsel, dat nu al in de Verenigde Staten de topleiding van een bedrijf niet meer vastgebakken zit aan één onder-

neming maar zich als specialisten in het leiding geven van het ene naar het andere bedrijf reppen.

— I do not see why a board of directors elected by the employees could not select as competent managers as a board of directors selected by banks, insurance companies, or the managers themselves. — (p. 133)

Op deze wijze zou op zinvolle manier de interne organisatie te regelen zijn; daarnaast dienen de belangen van derden, de 'affected interests' via economische en overheidsregels te worden behartigd. Waarschijnlijker acht hij evenwel, gezien de Amerikaanse mentaliteit, dat een minder gunstige organisatie zal worden gekozen waarbij behalve vertegenwoordigers van de werknemers ook vertegenwoordigers van andere 'affected interests' zitting zullen hebben in de raden van commissarissen, een soort SER-oplossing die hij 'interest group management' noemt. Hoe dan ook acht hij een wijziging van de bestaande organisatie van ondernemingen in de Verenigde Staten vrijwel onvermijdelijk, want:

— It is hard for me to see how American corporations can indefinitely fight off proposals like those most recently made by Ralph Nader for consumer or public members on their boards. — (p. 138)

Het derde probleem waarop Dahl zijn drie criteria toepast is na de 'corporate Leviathan' de 'democratic Leviathan'. Nogmaals merkt hij op, dat:

— Although polyarchy shows up badly compared with unrealized ideal forms it looks very much better when it is compared with other political systems that have actually existed up to the present. — (p. 140-141)

Het grote probleem blijft echter het gevoel van onmacht dat de burger heeft ten opzichte van de besluitvorming op nationaal niveau. Wederom herinnert Dahl eraan, dat romantisch gepraat over directe democratie op dit niveau geen oplossing kan bieden. Evenmin is het een oplossing, gezien de aard van de problemen die in het geding zijn, om te volstaan met kleine gemeenschappen. Grote organisaties zijn nodig, zelfs groter dan de nationale staat, om problemen van bijvoorbeeld de wereldvrede, vervuiling, enzovoort op te lossen. Twee mogelijkheden oppert hij om desondanks meer betrokkenheid van de burgers te verkrijgen. In de eerste plaats is hij voorstander van via loting naar analogie van de jury-rechtspraak, gekozen adviesorganen die iedere gekozen bestuurder of vertegenwoordiger bijstaan. In de tweede plaats is hij van mening dat bijvoorbeeld grote steden als New York, door het feit dat zij 'stad' genoemd worden onjuiste illusies creëren. Het gaat hier immers om 'non-citizens in megalopolis'; de symbolen zouden meer in overeenstemming met de realiteit zijn als New York City als staat zou worden betiteld. Daarbinnen zouden nieuwe organisaties moeten komen waarin de mensen zich werkelijk burger zouden kunnen voelen.

— And I would describe participation as satisfactory if every citizen who

wished to could participate about as much as he wanted to, every viewpoint was pretty adequately represented in the process, no one who actively tried found decisionmakers inaccessible, and few if any citizens felt that people like themselves were denied adequate opportunities to participate. — (p. 161)

Hij denkt daarbij als voorbeeld aan stadsorganisaties van ongeveer 50.000 tot 200.000 inwoners, met daarbinnen wijkorganisaties van ongeveer 500 mensen.

Tenslotte

Het zal na het voorgaande geen verbazing wekken, dat ik alle opmerkingen over een marxistische, of dialectische, of kritische politikologie die naast of in de plaats van het bestaande vak politikologie zou moeten komen op zijn minst als ondoordacht beschouw. Overigens mag men studenten dergelijke opvattingen niet al te zeer kwalijk nemen na hetgeen hierover door zeergeleerden en hooggeleerden ten beste is gegeven en waarvan enkele voorbeelden zijn behandeld.

Het zal eveneens duidelijk zijn dat kritiekloze aanvaarding van de wijze waarop de politikologie in een bepaalde periode wordt beoefend verre van mij is. Wel dient men hier onderscheid te maken tussen problemen die het politikologie-onderwijs betreffen en problemen die voor politikologen, dus voor afgestudeerden in de politikologie, van belang zijn.

Studenten in de politikologie dienen in de eerste plaats een vak te leren, hetgeen betekent dat bij de opleiding de nadruk behoort te liggen op de ambachtelijke elementen van de wetenschapsbeoefening. Dat houdt in dat studenten geïntroduceerd moeten worden in de vakliteratuur die is geschreven door mensen die zich serieus met de bestudering van politieke verschijnselen hebben beziggehouden, die de problemen hebben geïdentificeerd, de begrippen gevormd en de methoden en technieken van onderzoek hebben ontworpen. Op die manier kunnen studenten vertrouwd worden gemaakt met politieke idealen en ideologieën uit heden en verleden, met de opvattingen die anderen over de studie van de politiek hebben verkondigd, met de wijze waarop men politieke verschijnselen tracht te analyseren en met de moeilijkheden die moeten worden overwonnen om helder te leren denken. Door zo'n opleiding kunnen studenten tot vakmensen, tot politikologen, worden gemaakt van wie mag worden verwacht dat zij met meer distantie en helderheid dan zonder een dergelijke studie het geval is, politieke verschijnselen kunnen onderzoeken en beoordelen. In dat opleidingsproces dient geen bepaalde politieke stellingname te worden bijgebracht, noch een ter bevordering van de menselijke emancipatie, noch een in dienst van de heersende machten die deze zouden tegenhouden. Wel zal men kunnen leren, dat dergelijke primitieve tegenstellingen irreëel zijn, en tot de ontdekking kunnen komen dat geen enkel

politiek probleem is opgelost als men roept uitsluitend ten dienste van de menselijke emancipatie te willen studeren en ageren. Houdt dit bijvoorbeeld in, dat men altijd tegen oorlog is en dus ook voor eenzijdige ontwapening, of dat men oorlog aanvaardbaar acht tegen onderdrukkende volkeren; houdt het in dat men voor productiegroei is omdat het de basis moet leveren voor een menswaardig bestaan van allen, of tegen productiegroei omdat wij anders allen ten onder zouden kunnen gaan aan milieuvervuiling; is er sprake van emancipatie als mensen een hoger inkomen krijgen, of als zij minder aan dwang bloot staan; moet emancipatie worden bevorderd op geleidelijke wijze, of moet men trachten het proces te versnellen door revolutionair geweld met alle dwang vandien; biedt een socialistische dictatuur meer kansen op emancipatie dan een parlementaire democratie, of kan wellicht een anarchistisch utopia slechts uitkomst brengen?

Een vakopleiding als hier geschetst steunt op het werk van politikologen en de meesten van hen wonen in de Verenigde Staten, mede omdat velen in de dertiger jaren uit Europa zijn gevlucht. Daarom zal iedere serieuze Nederlandse opleiding in de politikologie voor negen-tiende zijn gebaseerd op een selectie van Amerikaanse vakliteratuur en daarin schuilt niets verontrustends. Ook al doen zich in ieder vak modieuze eenzijdigheden voor en al zijn in de Amerikaanse politikologie, vooral bij beschouwingen over de Amerikaanse situatie, politieke vooroordelen ingeslopen, bij een waarlijk kritische beoefening beklijven deze niet omdat een volgende generatie daar snel de vinger op legt. Daardoor kunnen verstarringen niet lang een bedreiging vormen. Zo heeft de Amerikaanse politikologie, dus de politikologie, in de vijftiger jaren de 'behavioral revolution' doorgemaakt waarvan in 1963 Dahl het geslaagde einde kon constateren. En zes jaar later, in 1969, kon Easton in zijn vermelde 'presidential address' al weer spreken van de 'post-behavioral revolution' waarvan in dit overzicht enkele voorbeelden zijn gegeven. Deze laatste omwenteling heeft de vorm aangenomen van het vakprobleem vermeld op pagina 240, namelijk dat maatschappelijke consequenties van vakactiviteiten tot een andere accentuering van de vakbeoefening zelf kunnen leiden. Men denke aan Easton's pleidooi voor 'creative construction of political alternatives' naast 'constructing empirical theory' en aan Dolbear's beschouwingen over een 'output-focused-approach' die meer op gang zou moeten komen. Dat zal voeren naar een type analyse waarbij de resultaten van politiek beleid centraal komen te staan, de consequenties ervan worden onderzocht en de in het geding zijnde waardenprioriteiten worden doorgelicht.

Dergelijke nieuwe ontwikkelingen binnen een vak zijn in de eerste plaats gelegenheden voor vakgenoten, voor mensen die door hun opleiding zich het

ambacht hebben eigen gemaakt. Wanneer de kruitdamp is opgetrokken, kunnen de nieuwe inzichten en accenten uiteraard in de vakopleiding worden verwerkt en oudere kandidaten kan men al tijdens de strijd laten meedenken over de problemen die aan de orde zijn. Maar het is natuurlijk belachelijk als eerste en tweede jaars studenten-activisten, ongeremd door kennis, als intellectuele halfwasjes zich in de discussie mengen. Voorbeelden daarvan kan men vinden in stencils van de Amsterdamse studievereniging 'Machiavelli' ter voorlichting van aankomende eerstejaars.

De 'post-behavioral revolution' in de politikologie is tot dusverre in Nederland nog minder van de grond gekomen dan in de Verenigde Staten, zoals kan blijken uit een vluchtig doorbladeren van de jaargangen van dit politikologische vakblad. De oorzaak is zeer simpel. Er bestaat in Nederland (nog) geen politikologie.

De politikologie als studierichting is in 1947, 24 jaar geleden, gestart aan de Universiteit van Amsterdam. Enkele jaren later volgden er opleidingen aan de Vrije Universiteit, in Nijmegen en in 1963 werd in Leiden de politikologie als vak binnen de rechtenstudie ingevoerd. De eerste hoogleraren in de politikologie hadden zelf geen politikologische opleiding, maar een juridische, soms aangevuld met een filosofische, en zij hebben hun politikologische kennis grotendeels tijdens hun hoogleraarschap moeten verwerven via een intensieve oriëntatie op buitenlandse, dus voornamelijk Amerikaanse, vakgenoten. Wanneer men een politikoloog definieert als iemand die in het algemeen een opleiding heeft gehad in een politikologische studierichting, dan zijn er Nederlandse politikologen sinds 1954 toen de eersten in Nederland afstudeerden. Thans, 17 jaar later, zijn er in die zin ongeveer 200 politikologen. Maar zij leveren geen politikologie op, opgevat als een groep mensen die zich bezighoudt met de systematische studie van politieke problemen. Het merendeel van hen heeft namelijk nimmer na de opleiding enige zelfstandige politikologische activiteit ontplooid, omdat zij in een grote verscheidenheid van beroepen zijn terechtgekomen. Daar passen zij hun kennis toe zonder zelf bij te dragen aan de verdere ontwikkeling van het vak. Dat is een normale situatie die ook bij alle andere universitaire studierichtingen voorkomt. De feitelijke vakbeoefening moet voornamelijk komen van diegenen die aan de universiteiten als leden van het wetenschappelijk corps de wetenschap als beroep beoefenen. Pas de laatste acht jaren is er bij de verschillende politikologische studierichtingen een redelijke uitbreiding geweest van deze groep, waardoor er thans enkele tientallen afgestudeerde politikologen zijn die de politikologie als vak beoefenen en die de kern kunnen gaan vormen van een toekomstige Nederlandse politikologie. Voorlopig zal men zich daarvan overigens geen overdreven voorstellingen moeten maken. Zo geldt voor deze professionele

politikologen het probleem dat de commissie-De Moor zeer terecht heeft aangegeven voor alle sociale wetenschappen in Nederland: er is een snelle uitbreiding geweest van de wetenschappelijke staven met vele jongeren die recent zijn afgestudeerd. Zij moeten in slecht functionerende universitaire organisaties het onderwijs verzorgen voor studenten wier aantallen vele jaren sneller zijn toegenomen dan de uitbreiding van de instituten toeliet. Bij verschillende politikologische studierichtingen bestaan hun dagelijkse besognes daardoor uit het voorbereiden en geven van colleges en werkcolleges, het afnemen van tentamens, het bijhouden van althans een gedeelte van nieuwe publicaties en uit de vele organisatorische en administratieve besommeringen die met onvoldoende administratieve krachten moeten worden geregeld. Voorbereiding van proefschriften geschiedt overwegend buiten de normale werkuren en in Nederland zijn op een politikologisch proefschrift dan ook hooguit 20 mensen gepromoveerd. Eerst na een promotie kan men mijns inziens, in het algemeen, als volwaardig professioneel politikoloog worden beschouwd, omdat daarmee pas een eerste aanzet tot waarneembare, zelfstandige wetenschappelijke arbeid is verricht.

Ik ben mij ervan bewust, dat deze accentuering van de ambachtelijke kanten, van het vakmanschap, niet 'in' is en een pleidooi lijkt voor het kweken van 'vakidoten'. Daarom juist leg ik zoveel nadruk op zaken die vanzelfsprekend zouden moeten zijn. De kreet 'vakidoot' wekt dikwijls de indruk dat iemand idioot zou zijn als hij een vak heeft geleerd. De eenvoudigste manier om vakidiotie te voorkomen is dan inderdaad zo idioot te zijn om zich geen vak eigen te maken. Een andere suggestie die men soms met deze term oproept is, dat iedereen die op normale, 'positivistische' wijze een vak beoefent, hier toe moet worden gerekend en dat men slechts aan vakidiotie kan ontkomen door de alternatieve, kritische of dialectische variant van het vak te bestuderen. Aangezien deze alternatieve vakken niet bestaan (zie pag. 239) komt dit er eveneens op neer dat men ter bestrijding van vakidiotie geen vak moet leren.

Men kan een grondige vakman in de ambachtelijke zin worden, zonder dat dit noodzakelijkerwijze tot vakidiotie moet leiden. De term vakidoot zou ik namelijk willen beperken ter aanduiding van diegenen die hun vak beoefenen zonder zich bewust te zijn van het politieke probleem vermeld op pag. 239, dus van de maatschappelijke relevantie en consequenties van de vakbeoefening. Met deze beperkende omschrijving valt hier naar voorzichtige schatting waarschijnlijk 99 procent onder van de arbeidende bevolking met een beroep, niet alleen de argeloze atoomgeleerde maar ook de boekhouder die (vooruit maar, weer bij Dow Chemical) napalmfacturen inboekt, de expediteur die voor een gave verzending zorgt van kisten waarin toevallig wapens zitten, de

electricien die de vuurleiding op een oorlogsschip in elkaar zet, en met hen de boekhouder, de expediteur en de electricien die op een charitatief bureau werken niet omdat het een charitatieve organisatie is maar omdat zij toevallig daar hun vak uitoefenen waarvan zij moeten leven. Uit deze laatste voorbeelden blijkt overigens, dat men deze in hun vakroutine bezig zijnden pas voor vakidioten zal uitschelden op het moment dat onenigheid over maatschappelijke doelstellingen de resultaten van hun activiteiten discutabel maakt. Voor wetenschapsbeoefenaars is de term van betekenis geworden sinds bepaalde wetenschappelijke activiteiten in de ogen van sommigen belangrijke en onwenselijk geachte maatschappelijke consequenties bleken te hebben. Gezien de centrale maatschappelijke posities van vele academici is het toe te juichen, dat onder andere door studentenactiviteiten deze politieke bewustwording als een probleem wordt gezien waarmee de universiteit zich ook moet bezighouden, al is dit probleem wellicht minder urgent in sociale faculteiten waarin er het hardst over wordt geroepen dan in andere faculteiten. Het betekent niet dat die bewustmaking, dat ontwikkelen van een standpuntbepaling ten aanzien van maatschappelijke prioriteiten, tot één voor allen dwingende keuze zou moeten leiden zoals die door kritische of dialectische propagandisten wordt beoogd. In een universitaire opleiding zal men niet verder kunnen gaan dan te streven naar bewustmaking door uiteenzetting van de problematiek, door de beredeneerde eigen voorkeur weer te geven en anderen op te wekken eveneens tot een persoonlijke keuze te komen. Het betreft uiteraard een taak die moet worden onderscheiden van de vakopleiding zelf in de diverse universitaire studierichtingen en faculteiten. Hoe de organisatie ervan naast de vakopleiding effectief ter hand zou moeten worden genomen, weet ik niet. Dit bijbrengen van maatschappelijk verantwoordelijkheidsbesef is immers een vorm van politieke activering en daaraan blijkt in iedere organisatie slechts een minderheid behoefte te hebben. Studenten vormen daarop geen uitzondering; zelfs bij de meest tierige studentenacties waarbij directe studentenbelangen betrokken zijn, blijken slechts kleine groepen tot een enigszins continue participatie bereid te zijn. Zodra de universitaire opleiding zich met dit probleem gaat bezighouden, staat men voor het dilemma om het onder te brengen bijvoorbeeld bij 'ethiek van vak x' als verplicht onderdeel van de studie, dat dan wellicht op dezelfde vreugdeloze en onbetrokken wijze zal worden gevolgd als met sommige verplichte ideologische colleges aan de confessionele universiteiten het geval is (geweest?), dan wel om het tot een vrijwillig onderdeel van de studie te maken waarbij men slechts enkelen bereikt zoals jarenlang bij het studium generale is gebleken. En wie zullen deze problematiek van maatschappelijk verantwoordelijkheidsbesef bij de vakbeoefening moeten behandelen? Misschien ligt hier een speciale onderwijstaak voor centrale interfaculteiten in samenwerking met faculteiten

teiten der sociale wetenschappen. Als er eenmaal een Nederlandse politikologie tot ontwikkeling is gekomen, zal deze zeker een bescheiden bijdrage kunnen leveren via de studie van waarden zoals geschetst door Easton en Brecht en waarvan Dahl onder andere in *After the Revolution?* enkele fraaie voorbeelden geeft.

augustus/september 1971

Discussie

Demonstraties niet effectief?

Enige opmerkingen n.a.v. het artikel 'Invloed van demonstranten op standpunten van tweede-kamerleden'

Wanneer zoals in dit artikel vermeld wordt van geraadpleegde polititie-autoriteiten wordt vernomen dat het aantal demonstraties in het afgelopen decennium opvallend is toegenomen lijkt een onderzoek hiernaar op zijn plaats.

Dit betekent echter niet dat iedere manier waarop dit onderzoek geschiedt even gelukkig is.

Naar mijn mening hebben we met het artikel 'Invloed van demonstranten op standpunten van tweede-kamerleden' met een minder gelukkige benadering te doen.

In de hoop een positieve bijdrage te kunnen leveren aan de discussie over de manier waarop bepaalde politieke verschijnselen het beste bestudeerd kunnen worden zou ik een aantal bezwaren willen formuleren.

Het voornaamste bezwaar geldt de vraagstelling. Mét Lucas van der Land ben ik van mening dat het zinvol is om politieke protestacties (en dus ook demonstraties) op te vatten als pressiegroepsactiviteit.¹ Dit impliceert m.i. dat men op het verkeerde spoor is wanneer belangstelling voor deze pressiegroepsactiviteit uitmondt in de volgende vraagstelling: 'Wat is het (directe) effect van demonstraties op het standpunt van tweede-kamerleden?' Deze vraagstelling doet denken aan die welke ruim 10 jaar geleden populair was bij het (laboratorium) onderzoek naar de directe effecten van de massa-media. Aan de zin van deze beperkte vraagstelling wordt tegenwoordig door steeds meer communicatiedeskundigen getwijfeld.

Zo meent Halloran dat 'it seems reasonable to conclude that in mass communication research we have probably spent to much time in looking for what may be called direct cause and effect relationships and have arrived at' no significant difference 'conclusions when such relationship could not be established'.² Een bijkomende complicatie in dit geval is dan nog dat we hier niet eens met een laboratoriumsituatie te maken hebben. Door de beperktheid van deze aanpak ligt de nietszeggendheid en poverheid van de resultaten a.h.w. tevoren vast.³ Veel zinvoller lijkt het om in plaats van de ge-

* *Acta Politica*, jaargang VI, 1971, nr. 4, blz. 417-440.

¹ L. van der Land, Het politieke protest, in: *Acta Politica*, jaargang II 1966/1967, afl. 2, blz. 144.

² J. Halloran, Mass Media in Society, The Need of Research, 1970, blz. 11. Zoals geciteerd in: Seminarium voor de Leer der Communicatiemiddelen, *Inleiding leer der Communicatiemiddelen*, 1970, blz. 9.

³ Zie voor een aantal raadgevingen voor het vergelijken van de invloed van verschillende pressiegroepen G. Wootton, *Interest-Groups*, Englewood Cliffs, N. J. (Prentice Hall) 1970. blz. 79-83.